O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI
SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI

Guvohnoma / Свидетельство / Certificate № 0680-16.02.2018
ISSN № 2181-9017
Sayt / Сайт / Site http://biruni-meros.uz/
Indeksatsiyasi / Индексируется / Scanned indexes

Manzilimiz: 100170. Toshkent sh., Mirzo Ulug‘bek ko‘chasi, 79.
Telefon: (8 371) 262-54-61,
Faks: (8371) 262-52-77
E-mail: beruni1@academy.uz

Meros

1/2026

M U N D A R I J A

MANBASHUNOSLIK
Каримова Н. Китайские письменные источники по истории взаимоотношений Китая и империи Амира Темура 3

TARIX VA TARIXSHUNOSLIK
Shamukaramova F. Amir Temurning davlatchilik boshqaruvi masalalari sovet davri tarixshunosligida 14
Hafizov S. “Bahr al-asror fi manoqib al-axyor” asarining o‘rganilishi 30
Абдуганиева Ш. Особенности почтово-телеграфной конторы в Хивинском ханстве в начале XX века: здание, оборудование и аппараты 48

FAN VA MADANIYAT TARIXI
Karimova S. Tabobatda vorislik: Masihiy va Ibn Sino 59

ISLOM VA TASAVVUF
Xabibidinov B. Zohid Kavsariy qarashlarida ilm, mazhab va diniy bag‘rikenglik munosabatlari 68

TIL VA ADABIYOT
Mirziyatov Sh. Arab tilida diplomatik terminlarning fonetik o‘zlashish tamoyillari 83

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Ilmiy kengashining 2026-yil 24-iyundagi 4-majlisi qaroriga ko‘ra nashrga tavsiya etildi.

TAHRIR HAY’ATI

BOSH MUHARRIR

Bahrom Abduhalimov – O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (O‘zbekiston)

BOSH MUHARRIR O‘RINBOSARI

Surayyo Karimova – O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (O‘zbekiston)

MAS’UL KOTIB

Salimaxon Eshonova – O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (O‘zbekiston)

RUS TILI MUHARRIRI

Natalya Karimova – Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti (O‘zbekiston)

INGLIZ TILI MUHARRIRI

Akram Habibullayev – Bloomingtondagi Indiana universiteti (AQSh)

TAHRIR HAY’ATI A’ZOLARI

Aftandil Erkinov – O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi (O‘zbekiston)
Ahad Xodjayev – O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (O‘zbekiston)
Ali İhsan Çağlar – Turkiya Respublikasi Madaniyat va turizm vazirligi (Turkiya)
Ashirbek Muminov – Islom tarixi, san’ati va madaniyati tadqiqot markazi (IRCICA; Turkiya)
Azizağa Najafzade – Qorabog‘ universiteti (Ozarbayjon)
Bahodir Musametov – Vatan universiteti (O‘zbekiston)
Devin DeWeese – Bloomingtondagi Indiana universiteti (AQSh)
Dilorom Yusupova – O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (O‘zbekiston)
Durbek Rahimjonov – O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi (O‘zbekiston)
Elena Paskaleva – Leyden universiteti (Niderlandiya)
Florian Schwarz – Avstriya Fanlar akademiyasi Eronshunoslik instituti (Avstriya)
Francis Richard – Fransiya Milliy ilmlar markazi (CNRS, Fransiya)
Hayrunnisa Alan – Istanbul Medeniyet universiteti (Turkiya)
Ilhom Bekmirzayev – O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi (O‘zbekiston)
James Pickett – James Pickett – Pittsburg universiteti (AQSh)
Kimura Satoru – Tokio davlat chet tillar universiteti (Yaponiya)
Mahmud Hasanov – O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (O‘zbekiston)
Maria Szuppe – Eron dunyosi tadqiqot markazi (CeRMI; Fransiya)
Marie Efthymiou – Fransiya Milliy ilmiy tadqiqotlar markazi (CNRS, Fransiya)
Nigora Allayeva – O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (O‘zbekiston)
Nuryog‘di Toshov – O‘zR FA Tarix instituti (O‘zbekiston)
O‘ktambek Sultonov – O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (O‘zbekiston)
Odil Qoriyev – O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (O‘zbekiston)
Omonullo Bo‘riyev – O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (O‘zbekiston)
Rixsitilla Alimuhamedov – Oriental universiteti (O‘zbekiston)
Roiq Bahodirov – Madaniy meros agentligi (O‘zbekiston)
Sanjar G‘ulomov – O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (O‘zbekiston)
Thomas Welsford – Mustaqil tadqiqotchi (Buyuk Britaniya)
Torali Kydyr – Qozog‘iston musulmonlari diniy idorasi huzuridagi Islomshunoslik instituti (Qozog‘iston)
Ulfatbek Abdurasulov – Avstriya Fanlar akademiyasi Eronshunoslik instituti (Avstriya)
Xatire Yusifova – Ozarbayjon Milliy Fanlar akademiyasi Muhammad Fuzuliy nomidagi Qo‘lyozmalar instituti (Ozarbayjon)
Zohidjon Islomov – O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi (O‘zbekiston)

Recommended for publication by the Academic Council of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, at its fourth meeting held on 24 June 2026.

EDITORIAL BOARD

EDITOR-IN-CHIEF

Bahrom Abduhalimov – Al Beruni Institute of Oriental Studies (Uzbekistan)

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Surayyo Karimova – Al Beruni Institute of Oriental Studies (Uzbekistan)

EXECUTIVE SECRETARY

Salimakhon Eshonova – Al Beruni Institute of Oriental Studies (Uzbekistan)

RUSSIAN LANGUAGE EDITOR

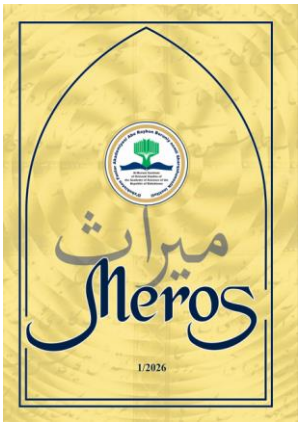
Natalya Karimova – Tashkent State University of Oriental Studies (Uzbekistan)

ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Akram Habibullaev – Indiana University Bloomington (USA)

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD

Aftandil Erkinov – International Islamic Studies Academy of Uzbekistan (Uzbekistan)
Akhad Xodjayev – Al Beruni Institute of Oriental Studies (Uzbekistan)
Ali Ihsan Chaghlar – Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Türkiye (Türkiye)
Ashirbek Muminov – Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA; Türkiye)
Azizagha Najafzade – Karabakh University (Azerbaijan)
Bahodir Musametov – Vatan University (Uzbekistan)
Devin DeWeese – Indiana University Bloomington (USA)
Dilorom Yusupova – Al Beruni Institute of Oriental Studies (Uzbekistan)
Durbek Rahimjonov – International Islamic Studies Academy of Uzbekistan (Uzbekistan)
Elena Paskaleva – Leiden University (Netherlands)
Florian Schwarz – Institute of Iranian Studies, Austrian Academy of Sciences (Austria)
Francis Richard – French National Centre for Scientific Research (CNRS; France)
Hayrunnisa Alan – Istanbul Medeniyet University (Türkiye)
Ilhom Bekmirzayev – International Islamic Studies Academy of Uzbekistan (Uzbekistan)
James Pickett – University of Pittsburgh (USA)
Khatira Yusifova – Muhammad Fuzuli Institute of Manuscripts, Azerbaijan National Academy of Sciences (Azerbaijan)
Kimura Satoru – Tokyo University of Foreign Studies (Japan)
Mahmud Hasanov – Al Beruni Institute of Oriental Studies (Uzbekistan)
Maria Szuppe – Centre for Research on the Iranian World (CeRMI; France)
Marie Efthymiou – French National Centre for Scientific Research (CNRS; France)
Nigora Allayeva – Al Beruni Institute of Oriental Studies (Uzbekistan)
Nuryoghdi Toshov – Institute of History, Uzbekistan Academy of Sciences (Uzbekistan)
Odil Kariyev – Al Beruni Institute of Oriental Studies (Uzbekistan)
Omonullo Buriyev – Al Beruni Institute of Oriental Studies (Uzbekistan)
Rixsitilla Alimuhamedov – Oriental University (Uzbekistan)
Roiq Bahodirov – Agency for Cultural Heritage (Uzbekistan)
Sanjar Ghulomov – Al Beruni Institute of Oriental Studies (Uzbekistan)
Thomas Welsford – Independent Researcher (United Kingdom)
Torali Kydyr – Institute of Islamic Studies under the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan (Kazakhstan)
Uktambek Sultonov – Al Beruni Institute of Oriental Studies (Uzbekistan)
Ulfatbek Abdurasulov – Institute of Iranian Studies, Austrian Academy of Sciences (Austria)
Zohidjon Islomov – International Islamic Studies Academy of Uzbekistan (Uzbekistan)

КИТАЙСКИЕ ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ КИТАЕМ И ИМПЕРИЕЙ АМИРА ТИМУРА

Каримова Наталья Эрмановна,
доктор исторических наук, профессор,
Институт востоковедения им. Абу Райхана Беруни
Академии наук Республики Узбекистан
ORCID: 0000-0001-5827-677X
e-mail: nataliakarimova@mail.ru
https://doi.org/10.66803/2026.1.181

Аннотация. Данная статья исследует китайские письменные источники по истории отношений между Китаем династии Мин и империей Амира Тимура. Цель статьи – дать анализ письменных источников «Мин ши» (История династии Мин), «Мин ши лу» («Подлинные записи о делах императоров Мин») и других, а также ввести в научный оборот новые сведения по истории торгово-посольских связей между империей Мин и империей Амира Темура. Информация из различных работ исследовалась с использованием обобщающих и сравнительных методов. Впервые вводятся в научный оборот данные сочинения «Шуюй чжоуцзылу» Ян Цзунцзяня («Всеобъемлющие записи о зарубежных странах»), которые дополняют и расширяют общие сведения по истории взаимоотношений Китая и государств Центральной Азии в XIV–XVI вв. Приведены сведения о составе центрально-азиатских посольств, о периодичности их приездов. Особое внимание уделяется общепризнанной ценности китайских источников в изучении истории Центральной Азии. Все вышеупомянутые работы содержат богатый фактический материал по истории отношений между империей Амира Тимура и Китаем. Их изучение и внедрение информации из многих недоступных китайских источников в научное сообщество необходимы для более полного понимания исторического прошлого Центральной Азии.

Ключевые слова: *династия Мин, империя Амира Тимура, Центральная Азия, Самарканд, китайские письменные источники, «Мин ши», «Мин шилу», «Мин хуэйяо», «Шуюй чжоуцзылу».*

XITOY VA AMIR TEMUR SALTANATI O‘RTASIDAGI MUNOSABATLAR TARIXIGA OID XITOY YOZMA MANBALARI

Natalya Ermanovna Karimova,
tarix fanlari doktori, professor,
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti
ORCID: 0000-0001-5827-677X
e-mail: nataliakarimova@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada Min sulolasi va Amir Temur imperiyasi davridagi Xitoy o‘rtasidagi munosabatlar tarixiga oid xitoy yozma manbalari o‘rganiladi. Maqolaning maqsadi “Min shi” (Min sulolasi tarixi), “Min shi lu” (“Min imperatorlari ishlarining haqiqiy yozuvlari”) va boshqa yozma manbalarni tahlil qilish, shuningdek, Min va Amir Temur imperiyalari o‘rtasidagi savdo va elchixona aloqalari tarixiga oid yangi ma’lumotlarni taqdim etishdir. Turli asarlardan olingan ma’lumotlar umumlashtiruvchi va qiyosiy usullar yordamida o‘rganildi. Ushbu maqolada birinchi marta Yang Zongjianning “Shuyu zhouzilu” (“Xorijiy mamlakatlarning to'liq yozuvlari”) asaridan olingan ma'lumotlar taqdim etiladi, bu XIV–XVI asrlarda Xitoy va Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi munosabatlar tarixiga oid umumiy ma'lumotlarni to‘ldiradi va kengaytiradi. Markaziy Osiyo elchixonalarining tarkibi va ularning tashriflarining chastotasi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishda Xitoy manbalarining tan olingan qiymatiga alohida e‘tibor qaratilgan. Yuqorida tilga olingan barcha asarlarda Amir Temur imperiyasi va Xitoy o‘rtasidagi munosabatlar tarixiga oid ko‘plab faktik materiallar mavjud. Ularning o‘rganilishi va ko‘plab kirish qiyin bo‘lgan xitoy manbalaridan olingan ma’lumotlarni ilmiy hamjamiyatga integratsiya qilish Markaziy Osiyoning tarixiy o‘tmishini to‘liqroq tushunish uchun juda muhimdir.

Kalit so‘zlar: *Min sulolasi, Amir Temur saltanati, O‘rta Osiyo, Samarqand, Xitoy yozma manbalari, Min Shi, Min Shilu, Min Huyao, Shuyu Zhouzilu.*

CHINESE WRITTEN SOURCES ON THE HISTORY OF RELATIONS BETWEEN CHINA AND THE EMPIRE OF AMIR TEMUR

Natalya E. Karimova,
doctor of Historical Sciences, Professor,
Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni
of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
ORCID: 0000-0001-5827-677X
e-mail: nataliakarimova@mail.ru

Abstract. This article examines Chinese written sources on the history of relations between China during the Min Dynasty and the Empire of Amir Timur. The article aims to analyze the written sources "Min shi" (History of the Min Dynasty), "Min shi lu" (Authentic Records of the Affairs of the Min Emperors), and others, as well as to introduce new information on the history of trade and embassy relations between the Min and Amir Timur empires. Information from various works was examined using generalization and comparative methods. This article introduces data from Yang Zongjian's "Shuyu zhouzilu" (Comprehensive Records of Foreign Countries) for the first time, supplementing and expanding general information on the history of relations between China and the Central Asian states in the 14th–16th centuries. Information is provided on the composition of the Central Asian embassies and the frequency of their visits. Particular attention is given to the recognized value of Chinese sources in the study of the history of Central Asia. All of the aforementioned works contain a significant amount of factual material on the history of relations between Amir Timur's empire and China. Their study and the integration of information from many inaccessible Chinese sources into the scholarly community are essential for a more complete understanding of Central Asia's historical past.

Keywords: *Min Dynasty, Amir Timur's Empire, Central Asia, Samarkand, Chinese written sources, Min Shi, Min Shilu, Ming Huiyao, Shuyu Zhouzilu.*

ВВЕДЕНИЕ

Описаниям стран, лежавших к западу от Китая, всегда отводилось достаточное место в китайских письменных исторических сочинениях. Это характерно и для официальных династийных историй, хроник, энциклопедий, и для частных исторических сочинений, писавшихся не по заказу центральных властей и вне их непосредственного контроля.

Цель статьи – ввести в научный оборот извлечения из китайских письменных источников, которые существенно дополняют и расширяют общие сведения по истории торгово-посольских связей династии Мин (1368–1644 гг.) и империи Амира Тимура[1] (1370–1507 гг.).

[1] Амир Темур – Темур ибн Тарагай Барлас (1336–1405 гг., годы правления – 1370–1405 гг.), основатель великой империи Темуридов.

Существует много разновидностей китайских письменных источников, которые отличаются методом подачи материала, тематикой и расстановкой акцентов. Среди наиболее известных, прежде всего, династийные хроники, описывающие события, происходившие во время правления в Китае определенных династий; серия "*шилу*" (правдивые записи), предлагающие нам более подробные сведения о делах правления отдельных императоров; дневники "*цицзюйчжу*", в которых фиксировались ежедневные деяния императоров; "*шэнсюнь*" (священные наставления), в которых были собраны фрагменты указов императоров; "*фанлюэ*" (описание войн) и др.

ИСТОЧНИКИ И МЕТОДОЛОГИЯ

Одним из основных источников по истории Центральной Азии в период правления в Китае династии Мин (1368–1644) является династийная хроника «Мин ши» («История [династии] Мин») [Ming shi, 1958]. Сведения по странам Центральной Азии содержатся в последней главе источника. В процессе изучения династийной истории выяснилось, что они представляют собой отчет известного дипломата того времени Чэнь Чэна (陈诚)[1] о поездке в Самарканд и Герат, которую он совершил в 1414–1415 гг. Интересный факт, что сведения частного сочинения были включены в официальную династийную хронику, в-виду особой важности представленных сведений. Мы в свое время довольно подробно писали о путешествиях Чэнь Чэна (1365–1458) в Центральную Азию и его сочинениях [Chen, 1936*аб*], поэтому не будем останавливаться на них.

Еще один ценный для исследователей политической истории империи Мин и ее внешней политики источник – «Мин шилу» (明实录, «Правдивые записи [о деяниях императоров Мин»)] [Ming shilu, 1991], который представляет собой подробную (иногда подневную) хронику событий, на которые, так или иначе, реагировал императорский двор и административные органы. Хроника составлялась отдельно для времени царствования каждого императора. В данный источник вошли доклады чиновников о положении в отдельных областях и странах за пределами минского Китая, послания и письма местных правителей, записи об их деятельности и реакции минского двора на различные события в регионах.

Ценность указанного источника состоит в том, что он создавался на основе ежедневных записей, которые велись при минском дворе обо всех событиях политической и придворной жизни, а также в том, что он предназначался для довольно узкого круга читателей, поэтому «Мин шилу» излагает события более откровенно, чем публиковавшиеся официальные истории.

Сравнительно полный комплект «Правдивых записей» об императорах династии Мин сохранился до наших дней. Он включает в себя тринадцать сочинений общим объемом около 3000 *цзюаней* (глав).

Китайские историки и исследователи, в целом, невысоко оценивают минские «Правдивые записи», отмечая свойственные этим сочинениям многочисленные недостатки, которые, по их мнению, были порождены влиянием внутриполитической борьбы в империи Мин. Тем не менее, они представляют собой наиболее полный свод данных о Китае эпохи Мин.

Для исследователей истории Центральной Азии периода династии Мин «Мин шилу», с одной стороны, представляют особую ценность обилием сведений по исследуемым вопросам, с другой стороны, сложность работы с сочинением представляет собой огромный объем

[1] Чэнь Чэн (陈诚) – известный китайский дипломат и путешественник [Karimova, 2024, с. 115–142].

источника. В свое время сложность изучения сведений «Мин шилу» заключалась в труднодоступности самого источника, т.к. в наших архивах его не было.

В этой связи, особое значение имеет сборник извлечений «Мин шилу лэйцзуань. Шэвай шиляо цзюань» (明实录类纂. 涉外史料卷. Компиляция разделов «Мин шилу». Главы исторических материалов по внешним связям), который представляет собой выборку материалов по отношениям Китая с зарубежными странами [Ming shilu, 1991].

Исследуемый нами сборник «Мин шилу лэйцзуань. Шэвай шиляо цзюань» [Ming shilu, 1991] представляет собой подборку извлечений из «Мин шилу» (明实录) по зарубежным странам, с которыми минский Китай поддерживал отношения.

Содержание сборника обширно, начиная со стран, граничивших с китайской империей, до европейских стран и стран Восточной Африки. Для исследователей сборник значительно сокращает время поиска данных по той или иной стране, т.к. общеизвестен большой объем материалов в «Мин шилу». Интересно, что раздел, названный «Центральная Азия», весь состоит из сведений только о Самарканде [Ming shilu, 1991, с. 1063–1087].

Еще один жанр «Хуэйяо» («Сводные обозрения») и интересующее нас сочинение – «Мин хуэйяо» («Сводное обозрение династии Мин») [Ming shi, 1958, с. 1555], составленное Лун Вэньбином (1821–1893 гг.) на основе материалов минского времени. Помимо материалов о государственных институтах, аппарате управления, текущих государственных делах и мероприятиях правительства, в «сводных обозрениях» династии Мин собраны также сведения об иноземных странах, их местоположении, нравах и обычаях народов, посольских миссиях и т.д.

В статье анализируются китайские сочинения, с использованием обобщающего и сравнительного методов исследования.

В «Мин хуэйяо» иноземным странам посвящены главы 77–80. Сведения об империи Амира Темура находятся в главе 80. Помимо сведений о Самарканде, Бухаре, Ширазе, Герате и других городах, обязательно присутствуют данные об их посольствах в Китай. Интересны сведения об отношении минских императоров к тем или иным странам в разные периоды правления. Например, в разделе о Самарканде отмечено, что «прежде Саймаэркань (Самарканд) во время подношения (даров) награждался щедро, ныне же следует немного сократить (ответные дары). И отныне не возвращаться к этому» [Long, 1956, с. 1555]. Данные относятся к 1441 году (это 6-й год правления императора Чжэнтуна[1]).

Как и большинство других китайских источников, сочинение не лишено тенденциозности и китаецентризма в изложении событий. Необходимо отметить, что в этом заключается специфика китайской официальной историографии: публиковать краткие изложения посланий, либо сокращенные варианты или фрагменты, представляющие интерес для китайской дипломатии. Конечно, извлечения из документов, их произвольно сокращенные варианты, и тем более фрагменты, затрудняют правильное понимание интересов правителей других стран, их конкретных политических задач, но, с этим приходится мириться, если оригинальные тексты утеряны. В то же время, достаточно ясно видны цели и задачи китайской геополитики: доказать приоритет Китая в регионе Центральной Азии.

[1] Чжэнтун (正統) – девиз правления императора Мин Инцзуна (明英宗), личное имя – Чжу Цичжэнь (朱祁鎮). 1427–1464 гг., годы правления – 1435–1449 гг).

Не только китайские официальные сочинения содержат факты дипломатических отношений Китая с центрально-азиатскими странами. Многие события истории взаимоотношений империи Амира Темура и Китая были отражены в воспоминаниях современников.

Самым известным частным сочинением по истории Центральной Азии эпохи Темуридов считаются путевые заметки китайского дипломата Чэнь Чэна (陈诚) [Chen, 1936*аб*], неоднократно посещавшего страны Центральной и Юго-Западной Азии, «Сиюй фаньгочжи» (西域藩国志. Описание Западных стран) [Chen, 1936*б*]. Сочинение было представлено китайскому двору по возвращении Чэнь Чэна из очередного путешествия (1414–1415 гг.) в Самарканд и Герат. Несмотря на то, что записки представляют собой исключительно информативное описание дорог, климата, земли, народов, традиций и других данных исторической географии, записанных по пути следования, они стали важнейшей основой для будущих китайских исследований по Центральной Азии. Фактическим руководителем делегации был евнух Ли Да, который доставил императорский указ и подарки Шахруху[1] и местным правителям.

Остановимся на менее известном исследователям сочинении «Шуюй чжоузцзылу» (殊域周咨録, Всесторонние записи о чужеземных странах) [Yang, 1974], созданное в период Мин чиновником, ведавшим делами приезжих департамента Синжэньсы (行人司, Курьерского департамента), имевшего должность *юцзишичжун* (右給事中, правого цензора) Янь Цунцзянем (1529–?).

Основной целью автора было сделать акцент на современности, на современных ему событиях. Сочинение описывает современные минскому Китаю цивилизации приграничных государств и заморских иностранных государств, природные условия местности, географию, а также отношения Китая с соседними странами, среди которых Корея (Чаосянь, 朝鮮), Япония (Жибэнь, 日本), Люцю (Рюкю, 琉球), Вьетнам (Аньнань, 安南), Чэньла (Чжэньла, кхмеры ,真臘), Сиам, Таиланд (Сяньло, 暹羅), Малакка (Малацзя, 滿剌加), Ява (Чжаова爪哇), Шривиджая (Саньфоцзи, 三佛齊), Бруней (Бони, 浡泥), Суматра (Суменьдала, 蘇門答剌), Шри-Ланка (Силань, 錫蘭), Тибет (Туфань,吐蕃), Римская империя (Фулинь, 拂菻), Арабский халифат (Тяньфан, 天方), Турфан (Тулуфань, 土魯番), Кумул (Хами-вэй,哈密衛), Монголия (Чицзинь мэнгу, 赤斤蒙古), Караходжа (Хочжоу, 火州), Самарканд (Самаэркань撒馬兒罕), Илибалык (Илибали亦力把力), Хотан (Юйтянь,于闐), Герат (Хале, 哈烈) и др. [Yang, 1974, с. 1–2].

В начале эпохи Мин международные отношения династии можно назвать беспрецедентными. Количество стран, с которыми Мины установили связи, достигало более 30, это действительно были невиданные дипломатические достижения.

В дипломатические миссии в иностранные государства, в основном, отправлялись избранные чиновники. Главы дипломатических миссий, как правило, имели ранг *гао ицзи* (高一級, высший ранг) в правительстве, либо были старшими дворцовыми евнухами (*тайцзянь*, 太監) [Yang, 1974, с. 2].

[1] Шахрух – Муин аль-Хакк ва-д-дин Шахрух (1377–1447 гг., годы правления – 1409–1447 гг.), четвёртый сын Амира Темура, правитель Хорасана (с 1397 года) и государства Темуридов (с 1409 года).

Научную ценность сочинения «Шуюй чжоуцзылу» можно определить в некоторых аспектах. В сочинении содержатся сведения по географическому описанию и исторической ситуации в пограничных территориях и иностранных государствах, а также описываются международные отношения в начале и середине эпохи Мин. В тексте используются как архивные материалы, так и современные автору данные, интересные тем, что они нечасто отмечались в других сочинениях эпохи Мин. В книге приводится немало исторических данных по особо чувствительным событиям для династии Мин. Например, в сочинении имеются сведения о японских морских пиратах (*хайкоу,* 海寇) и по охране морских границ на юго-востоке Минской империи. Также подробно описывается дипломатическая деятельность послов Минов в зарубежных странах, включая некоторые подробности отправки послов в Корею, во Вьетнам, а также различные нюансы успешно завершенных дипломатических миссий, что также является ценным материалом по истории дипломатии средневекового Китая.

Помимо этого, в книге также имеются редкие материалы, касающиеся мореплавания в эпоху Мин. Мин Чэнцзу (成祖)[1] отправил адмирала (*саньбао тайцзянь*, 三寶太監)[2] Чжэн Хэ (郑和)[3]в морские экспедиции. Это довольно редкие материалы по истории мореплавания Китая в эпоху Мин, учитывая, что в конце эпохи Мин, когда империя взяла курс на закрытие страны, почти все документы по морским экспедициям Чжэн Хэ были уничтожены [Yang, 1974, с. 270–305].

ОБСУЖДЕНИЯ

Сочинение «Шуюй чжоузцзылу» нам интересно, прежде всего, сведениями о взаимоотношениях империи Амира Темура и Минского Китая.

Сведения о Самарканде в сочинении начинаются с географического описания и исторических данных о государстве Амира Темура. Описывая историю Самарканда, автор отмечает, что «в начале, самаркандцы торговали с теми, кто [обитал] к северу от [Великой] пустыни[4]. Большая армия [Минов] после [карательного] похода у озера Буюй-хай (捕魚海)[5], захватила [пленных], возвратилась в столицу … После тщательного контроля выяснили, [что они] являются самаркандцами, всех отослали обратно [домой]. [Их] правитель был тронут, отправил посла с данью (дарами)» [Yang, 1974, с. 484].

Сведения источника подтверждают, что отношения с империей Амира Темура для Китая были достаточно важными. Не случайно, автор приводит письмо (меморандум), якобы, от Амира Темура минскому императору. Письмо, приведенное в сочинении, содержится также в «Мин шилу» (明实录) [Ming shilu, 1991, с. 1066]. Как отмечают многие исследователи, это

[1] Мин Чэнцзу (明成祖) – посмертное храмовое имя императора династии Мин, девиз правления – Юнлэ (永樂), личное имя Чжу Ди (朱棣). Годы жизни – 1360–1424 гг., годы правления 1402–1424 гг.).

[2] *Саньбао тайцзянь* (三寶太監) – досл. *старший дворцовый евнух Трех сокровищ* (Будды), официальный титул Чжэн Хэ.

[3] Чжэн Хэ (郑和) – Ма Хэ, (1371–1435 гг.), адмирал империи Мин, *хуэйцзу* (мусульманин) по происхождению, внук Саида Аджала ал-Дин Омара, выходца из Бухары, возглавил 7 морских экспедиций в страны Юго-Восточной Азии, Аравийского полуострова и побережья Восточной Африки, которые он совершил с 1405 по 1433 гг.

[4] Мобэй (漠北) – север [Великой] пустыни (Гоби).

[5] Речь идет о битве армии династии Мин у озера Буюй (Буюйэр-хай, 捕鱼儿海, другое название Бэйэр-ху, 貝爾湖). Битва была начата в 21-м г. правления Хунъу (1388 г.) против остатков прежней династии Юань [Buyu-erhai, 2019].

письмо не могло быть написано Амиром Темуром, судя по весьма подобострастному тону[1]. В ответном письме китайский император обратился к Амиру Темуру, соответственно, как к вассалу, что закономерно вызвало недовольство Амира Темура, который задержал китайских послов, в том числе, Фу Аня (傅安)[2]. Ян Цунцзянь приводит сведения, что тот пробыл фактически в плену у Амира Темура 13 лет и был возвращен на родину уже после смерти правителя, правда неверно указывает дату возвращения Фу Аня.

Автор отмечает, что Ань по возвращении сообщил: «Юань (Монгольский) Темуэр Фума (帖木儿驸马) уже скончался, Хали (Халиль, 哈裏)[3] стал преемником, является внуком Темура». Сразу же [издали] приказ отправить *чжихуэй* (командира, 指揮) Байаэрцзиньтая[4] (白阿兒沂台) и других для поминания Темура, к тому же пожаловали Хали (Халилю) письмо с императорской печатью, серебряные деньги, также пожаловали его подчиненным, с разницей (по рангу)» [Ming shilu, 1991, с. 1066].

Несмотря на сложности, отношения династии Мин и Самарканда не прерывались, а после смерти Амира Темура его потомки стали активно развивать торгово-посольские связи с Китаем, что также отражено в сочинении.

Среди товаров, преподносимых Амиром Темуром и его преемниками, большую часть составляли лошади, бывшие обязательным требованием китайских императоров, верблюды, товары местного изготовления, но следующую строчку занимали нефрит и дикие животные, среди которых первое место отводилось львам.

«В 22-й год (1487 г.), посланник иноземцев и (夷) Палувань [5](怕陆湾) и другие [привезли] в дар львов (*ши*, 獅)… [они] вновь собирались по морю возвратиться на родину. Говорят, жаждали направиться в Маньлацзя (Малакка, 滿剌加)[6], [чтобы] побыстрее купить львов [для] даров» [Yang, 1974, с. 485].

В императорском запретном городе Гугуне[7] (故宫) был огромный парк, в котором содержались сотни львов, леопардов и других диких животных. Правительство Минов выражало беспокойство по поводу дороговизны содержания «бесполезных», с точки зрения чиновников, животных: «…редкостные птицы и удивительные животные нельзя [завозить], следует [довести до сведения] иноземцев (*вайи*,外夷)». Изо всех сил препятствовать!» [Yang, 1974, с. 485].

---

[1] Исследователи отмечают, что арест Амиром Темуром китайских послов, отправленных первым императором династии Мин, который, получив ответное послание императора Китая Мин Тайцзу, оскорбился обращением к нему как к «вассалу» [Bretschneider, 1888, p. 144–145].

[2] Семья Фу Аня жила в уезде Тайкансянь, провинции Хэнань. Позже переехала в Чжусяньчжэн, уезд Сянфу той же провинции. Как говорил сам Фу Ань, он не сдавал чиновничьих экзаменов, но начал свою карьеру в ранге чиновника права. Он был назначен *бинкэ цзишичжун* (цензором военного отдела) в 1394 г., в 1395 г. – *ликэ цзишичжун* (цензором отдела церемоний) и в том же году был рекомендован на должность *ликэ душичжун* (цензор-секретарь императора в отделе церемоний) [Karimova, 2024, с. 83–91].

[3] Халиль-Султан – внук Амира Темура, эмир империи Темуридов, правитель Самарканда, годы жизни – 1384–1411 гг., годы правления – 1405–1409 гг.

[4] Байаэрцзиньтай (白阿兒沂台) – Бай Аэрсинтай (Бар Аркинтай), чиновник, отправленный императором Мин ко двору Халиль Султана, чтобы выразить соболезнования, в связи со смертью Амира Темура.

[5] Палувань (怕陆湾) – Пахлавон (?), самаркандский посланник.

[6] *Манцзяла-го* (滿剌加國) – Малакка во время династии Мин, также *Малюцзя* (马六甲).

[7] *Гугун* (故宫) – “Запретный город”, самый обширный дворцовый комплекс в мире, находящийся в центре Пекина. Построен в период с 1406 по 1420 гг. как дворец для императоров династии Мин.

Сочинение «Шуюй чжоузцзылу» Ян Цзунцзяня относится к разряду частных сочинений, не обремененных политическими реалиями того времени, какими характеризуется официальная историография. Тем не менее, оно максимально отражает идеологические взгляды и тенденции своего времени. В сочинении много размышлений самого автора по тем или иным событиям, которые сопровождаются мнениями конкретных официальных лиц и известных людей своего времени.

В сочинении «Шуюй чжоуцзылу» сведения о Самарканде заканчиваются 11-м годом правления императора Цзяцин (1521–1567): «В 11-й г. (1532 г.) Палата церемоний… отвергла подношение даров (гун) чужеземцев [из Самарканда]… Начальник контрольного приказа (дуюйши, 都御史) Тан Лун (唐龍) вел переговоры, следует ли их пропускать до столицы» [Yang, 1974, с. 491]. Это было уже время, когда империя Мин постепенно ограничивала отношения с иностранными государствами.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Значение китайских источников при изучении истории Центральной Азии общепризнанно. Все вышеуказанные сочинения содержат богатый фактический материал по истории взаимоотношений империи Амира Темура и Китая, их изучение и введение в научный оборот сведений многих недоступных для нас китайских источников необходимо для более полного понимания исторического прошлого Центрально-азиатского региона.

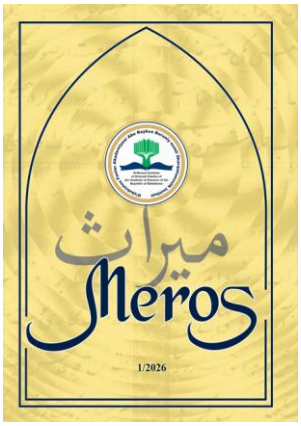
Многие современные исследователи отмечают значение китайских источников, сведения которых, хоть и являются фрагментарными, но являются достоверными, если говорить об этом с определенной долей осторожности. Значение и достоверность перечисленных выше источников весьма неравноценны. При сопоставлении их выявляются разночтения, а иногда ошибочная датировка тех или иных событий. Тем не менее, при должном критическом отношении к источникам и внимательном сличении данных в них можно почерпнуть богатый и разнообразный материал по изучаемому вопросу.

Анализ данных китайских исторических сочинений подводит к выводу о том, что назрела необходимость введения в научный оборот новых китайских письменных источников и научных трудов историков КНР по истории взаимоотношений народов Центральной Азии и Китая, которые раньше либо не использовались вообще, либо использовались только для иллюстрации конкретных положений.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Bretschneider, E. (1888). Mediaeval Researches. From Eastern Asiatic sources. – *Fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century.* – London, vol. I–II.L, 144–145. (in English).
2. Buyu-erhai zhi zhan. (2019) (Bitva u ozera Buyu-erhai, 捕鱼儿海之战) // https://baike.baidu.com/item/捕魚兒海之戰/23122922 [Battle of Lake Buyuy-erhai. Beijing. (in Chinese)].

3. Chen, Cheng. (1936-a). Xiyu xingchengji. (陈城. 西域行程记. Chen Cheng. Zapiski o puteshestvii v Zapadniye strani). – *Ming chaoben. Guoli Beiping tushuguan shanben congshu* (明朝本. 国立北平图书馆山本丛书). – Beijing. [Chen Cheng. Notes on a Journey to Western Countries. Beijing. (in Chinese)].
4. Chen, Cheng. (1936*б*). Xiyu fanguozhi. (陈城. 西域藩国志. Chen Cheng. Opisaniye gosudarstv Zapadnogo kraya) – *Ming chaoben. Guoli Beiping tushuguan shanben congshu* (明朝本. 国立北平图书馆山本丛书). – Beijing. (Chen Cheng. Description of the states of the Western Territory).
5. Karimova, N. (2024). Kitaiskiye pismenniye istochniki po istorii vzaimootnosheniy gosudarstv Tsentralnoy Azii i minskogo Kitaya. – Tashkent: Akademnashr. [Karimova N. Chinese written sources on the history of relations between the states of Central Asia and Ming China. Tashkent. (in Russian)].
6. Long, Wenbing. (1956). Ming huiyao (明會要. Svodnoye obozreniye [династии] Мин) – Beijing. [Long Wenbing. A Summary of the Ming Dynasty. Beijing. (in Chinese)].
7. Ming shi. (1958). (明史. Istoriya [dinastii] Ming) – *Ershisi shi.* (二十四史. 24 dinastiyniye istorii). T.3. – Shanghai. [The History of the Ming Dynasty. Shanghai. (in Chinese)].
8. Ming shilu leizuan. Shewai shiliao juan. (1991). (明实录類纂. 涉外史料卷. *Kompilyatsiya razdelov «Ming shilu». Glavi istoricheskikh materialov po vneshnim svyazyam).* Red. Wang Yude, Tang Jianying, Sun Xiangyun, YangNi, Lei Xiuhua. – Wuhan: Wuhan chubanshe. [Compilation of sections of the Ming Shilu. Chapters of historical materials on foreign relations. Wuhan. (in Chinese)].
9. Yang, Congjian. (1974). Shuyu zhouzilu (嚴從簡. 殊域周咨録. Vsestoronniye zapisio chujezemnikh stranakh). – Beijing: Zhonghua shuju. [Yang Congjian. Comprehensive Records of Foreign Countries. Beijing. (in Chinese)].

AMIR TEMURNING DAVLAT BOSHQARUVI MASALALARI SOVET DAVRI TARIXSHUNOSLIGIDA: BAHOLAR VA YONDASHUVLAR

Shamukaramova Feruza Shakirovna,
tarix fanlari doktori, katta ilmiy xodim
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti
ORCID: 0009-0006-4667-3077;
e-mail: shferuza@yandex.ru
https://doi.org/10.66803/2026.1.182

Annotatsiya. Maqola sovet davri tarixshunosligida Temur (1336–1405; hukmronlik yillari (1370–1405) va Temuriylar (1370–1507) davrining davlat boshqaruvi masalalariga berilgan baholarni manbashunoslik va tarixshunoslik yondashuvlar kesimida tahlil qiladi. V.V. Bartold, A.Yu. Yakubovskiy, I.I. Umnyakov, I.M. Mo‘minov ishlarida markazlashgan davlat qurilishi, ma’muriy tizim, harbiy tashkilot, soliq va pul muomalasi, shaharsozlik hamda diplomatiya masalalariga yondashuvlar ko‘rsatilib, ularning sovet mafkurasi bosimi ta’sirida vaqt o‘tishi bilan qanday transformatsiyalangani yoritiladi. Metodologik asos sifatida tarixiylik va qiyosiy tahlil usullari qo‘llanib, 1950–1974-yillardagi akademik nashrlar va mavzuga doir alohida tadqiqotlar korpusida baholarning ideologik qayta talqinlari xaritalanadi. Natijalar sovet davrida Amir Temur shaxsiyati va boshqaruv tizimining ijobiy hamda salbiy jihatlari selektiv yoritilganini, ayniqsa iqtisodiy masalalar (er munosabatlari, soliq va b.) yetarlicha ishlanmaganini ko‘rsatadi. Xulosa qismida mustaqillikdan keyingi tadqiqotlar uchun ochiq qolgan yo‘nalishlar, jumladan, iqtisodiy-huquqiy institutlar va arxiv materiallari asosidagi empirik tadqiqotlar ustuvorligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: *Amir Temur, Temuriylar, Movarounnahr, Turkiston, Markaziy Osiyo, davlat boshqaruvi, V.V. Bartold, A.Yu. Yakubovskiy, I.M. Muminov, O‘zbekiston tarixi, sovet davri, Samarqand.*

ВОПРОСЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ АМИРА ТЕМУРА В ИСТОРИОГРАФИИ СОВЕТСКОГО ВРЕМЕНИ: ЭВОЛЮЦИЯ ОЦЕНОК И ПОДХОДОВ

Шамукарамова Феруза Шакировна,
доктор исторических наук, старший научный сотрудник,
Институт истории Академии наук Республики Узбекистан
ORCID: 0009-0006-4667-3077;
e-mail: shferuza@yandex.ru

Аннотация. В статье представлен анализ оценки вопросов государственного управления периода Амира Темура (1336–1405; годы правления 1370–1405) и Темуридов (1370–1507) в советской историографии сквозь призму источниковедческих и историографических подходов. На материале работ В.В. Бартольда, А.Ю. Якубовского, И.И. Умнякова, И.М. Муминова рассматриваются интерпретации централизации власти, административной системы, военной организации, налоговой и денежной сфер, градостроительства и дипломатии, а также их

трансформация под влиянием советской идеологии. Методологически применены принципы историзма и сравнительного анализа; осуществлено картирование идеологических переосмыслений в академических изданиях 1950–1974 годов и специальных исследованиях. Результаты показывают выборочность в освещении и оценки личности Амира Темура и институтов управления: культурное наследие и военно-политические аспекты часто акцентировались, тогда как государственная система, экономико-правовые компоненты (земельные отношения, налогообложение и др.) оставались недостаточно разработанными. В заключении обозначены перспективы исследований в постсоветский период, включая эмпирическое изучение институтов на основе архивных фондов, нумизматических и актовых материалов, а также унификацию понятийного аппарата и источниковедческой базы.

Ключевые слова: *Амир Темур, Темуриды, Мавераннахр, Туркестан, Центральная Азия, государственное управление, В.В. Бартольд, А.Ю. Якубовский, И.М. Муминов, история Узбекистана, советский период, Самарканд.*

STATE ADMINISTRATION UNDER AMIR TEMUR IN SOVIET-ERA HISTORIOGRAPHY: THE EVOLUTION OF ASSESSMENTS AND APPROACHES

Feruza Sh. Shamukaramova
Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher,
Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
ORCID: 0009-0006-4667-3077;
e-mail: shferuza@yandex.ru

Abstract. This article examines how Soviet historiography assessed the state administration under Amir Temur (1336–1405; years of reign (1370–1405) and the Timurids (1370–1507), focusing on source-based and historiographical approaches. Using the works of V.V. Barthold, A.Yu. Yakubovsky, I.I. Umnyakov, I.M. Muminov as key reference points, it traces interpretations of centralization, administrative design, military organization, taxation and currency circulation, urban development, and diplomacy, and shows how these readings shifted under ideological pressure between the 1950s and 1974. Methodologically, the study applies historicism and comparative analysis to map ideological reframings across academic editions and specialized studies. Findings indicate a selective portrayal of Temur's personality and institutions: cultural and politico-military dimensions were foregrounded, whereas economic-legal components (land tenure, fiscal regime) remained underexplored. The conclusion outlines post-Soviet research priorities, including empirical work on institutions grounded in archives, numismatics, and administrative records, along with standardization of terminology and source criticism.

Keywords*: Amir Temur, Temurids, Transoxiana, Turkestan, Central Asia, state administration, V.V. Barthold, A.Yu. Yakubovsky, I.M. Muminov, history of Uzbekistan, Soviet era, Samarkand.*

KIRISH

O‘zbek xalqi va uning davlatchiligi tarixida Amir Temur (1336–1405; hukmronlik yillari 1370–1405) va Temuriylar (1370–1507) davri alohida o‘rin tutadi. Ammo ushbu davr XX asr tarixshunosligi turli siyosiy tuzumlarda turlicha baholangan. Bu yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlar

Rossiya imperiyasi Turkiston o‘lkasini bosib olgandan keyin, ya’ni rossiyalik sharqshunos, tarixchi tadqiqotchilar, harbiy tarixchilar tomonidan mazkur davrga oid sharq qo‘lyozmalarini izlab topish va tadqiq etish bilan boshlandi. Bu jarayon XX asrning birinchi o‘n yilligidan to 90-yillariga qadar davom etib, Amir Temur va Temuriylar boshqaruvi davri tarixining turli jihatlariga bag‘ishlangan ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirildi. Ularning aksariyati Movarounnahr va boshqa mamlakatlarda yaratilgan yozma manbalarni o‘rganish, qiyoslash, tahlil qilish asosida bajarildi. Sovet davrida mazkur mavzuga bag‘ishlangan ilmiy ishlarni bir necha guruhlar bo‘yicha tasniflash mumkin:

- umumtarixiy ishlar (monografiyalar, akademik nashrlardagi qismlar, risolalar, lavhalar, alohida maqolalar);
- davlatchilik institutining alohida masalalari bo‘yicha ishlar;
- me’morchilik tarixi bo‘yicha maxsus tadqiqotlar, arxeologik izlanishlar.

Hozirgi kunda O‘zbekiston tarixining o‘rta asrlar davri qanchalik xolis o‘rganilganligi, qaysi muammolarda ochiq qolgan masalalar mavjudligini aniqlashda Amir Temur davri boshqaruv tizimiga sovet davrida berilgan bahoni tarixshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganish o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi.

MANBALAR VA METODOLOGIYA

Amir Temur va Temuriylar davriga oid yozma manbalar va ilmiy adabiyotlarning u yoki bu masalalarning tarixshunoslik tahlili [Lunin, 1996, s. 13–50; Amir Temur v mirovoy istorii 2001, s. 189–210; Rtveladze, Alimova, 2016, s. 6–11; Abidjanova, 2017, s. 16–42; Alimova, 2017, s. 29–30], bibliografik ro‘yxati bir qator nashrlarda amalga oshirilgan [Lunin, 1969; Lunin, 1996]. Shu bilan birga, ayni shu yo‘nalishda Sh. O‘ljaeva, B. Usmonov, O. Raxmatullaevalar tomonidan dissertatsiya tadqiqotlari amalga oshirilgan. Ushbu ilmiy ishlarning alohida qismlari Amir Temur davrida davlatchilik masalalari sovet davri tarixshunosligining ma’lum bir yillarida berilgan baho va yondashuvlar, qisman tahlilga tortilgan [Uljaeva, 1999; Usmonov, 2004; Raxmatullaeva, 2010]. Ta’kidlab o‘tish kerakki, ushbu ishlarning ko‘pchiligi tarixshunoslik nuqtai nazaridan ham tavsifiy, ham tahliliy xarakterga ega. Ularda Amir Temur davridagi davlatchilik tizimiga sovet davrida berilgan baho tarixshunoslik nuqtai nazaridan alohida tahlilga tortilmagan. Lekin mavjud tarixshunoslik ishlaridan eng batafsil va kompleks tavsif va tahlilni B.V. Lunin (1906–2001) ishlarida ko‘rish mumkin.

Tadqiqot davomida Amir Temur va Temuriylar tarixi sovet davrida nashr qilingan ilmiy ishlar asosiy manbaviy korpusini tashkil qildi. Ularni tahlilga tortish jarayonida ilmiy xulosalarni rivojlanish tendensiyasiga, ya’ni tarixiylik usuli qo‘llanildi. Shu bilan birga, qiyosiy usulni ushbu davrni yoritishda ilmiy nashrlardagi yondashuv sovet davr tarixshunosligining qaysi yillarida va qanday o‘zgarganligini aniqlashda qo‘llanildi. O‘zbekiston o‘z Mustaqilligiga erishgandan so‘ng tarixni bugungi kun nuqtai nazaridan, ya’ni haqqoniy yoritish ehtiyoji tug‘ilganligi asosiy yondashuv qilib olindi.

MUHOKAMA

XIV asrning ikkinchi yarmi – XV asrlarda Movarounnahrdagi davlat boshqaruvi tarixini batafsil yoritishda rossiyalik sharqshunos olim V.V. Bartold (1869–1930) tadqiqotlari muhim o‘rin egallaydi. Olim ushbu davrni o‘rganishni Rossiya imperiyasi davridanoq boshlagan va sovet davrida davom ettirgan. Olimning Sharq tillarini mukammal bilgani unga mazkur davrga oid yozma manbalarni to‘plash va o‘rganish hamda Markaziy Osiyo, shu jumladan, O‘zbekistonning o‘rta asrlar

tarixi bo‘yicha fundamental asarlarni yaratish imkonini berdi [Bartold, 1901; Bartold, 1963a; Bartold, 1963b; Bartold, 1964a; Bartold, 1964b; Bartold, 1968; Bartold, 1966a].

V.V. Bartoldning Amir Temurning davlatchilik faoliyatiga bergan ilk bahosi “Brokgauza-Yefron” ensiklopedik lug‘atida paydo bo‘ldi. Jumladan, markazlashgan davlatning yaratilishi va chegaralarining mustahkamlanishi borasida olim shunday yozgan: “O‘zining dastlabki yillardagi yakka hokimlik boshqaruvini Temur mamlakatda tartib o‘rnatishga va uning chegaralari xavfsizligiga bag‘ishladi; ...so‘ngra yana Temur aholisining farovonligi uchun mayda mulklarning o‘zaro nizolarini bartaraf etmay turib, davlatda tartib-intizom o‘rnatish mumkin emasligi g‘oyasining vakili sifatida namoyon bo‘ldi” [Bartold, 1901, s. 195].

Shuningdek, Amir Temurning davlatidagi harbiy, fuqarolik masalalarida bunday oqilona boshqaruvning barcha jihatlariga muxtasar to‘xtab o‘tgan olimning yozishiga ko‘ra: “Temur harbiy kuchlarni tashkillashtirish masalalari bilan shaxsan o‘zi atroflicha shug‘ullangan, ... uning o‘z qo‘shini orasidagi mavqei shubhasiz katta edi va u bemalol safdoshlariga suyana olardi. Fuqarolik boshqaruviga qo‘ygan shaxslari esa bir qadar muvaffaqiyatli chiqmadi (Samarqand, Hirot, Sheroz va Tabrizdagi amaldorlari riboxo‘rlik uchun jazolanganlik holatlari kuzatiladi)” [Bartold, 1901, s. 196].

Amir Temurning bunyodkorlik, obodonchilik faoliyatidagi shaharsozlik va ilm-fanni rivojlantirish borasidagi qarashlarini ta’riflagan V.V. Bartold, ular davlatni mustahkamlashga yo‘naltirilganligini ko‘rsatib o‘tadi [Bartold, 1901, s. 196].

Rossiyalik sharqshunos bir necha o‘n yillar davomida ushbu davr bilan shug‘ullanadigan tadqiqotchilarning asosiy adabiyotiga aylangan “Ulug‘bek va uning davri” fundamental monografiyasida Amir Temur davlat boshqaruvi manzarasining barcha jihatlarini ancha mufassal ko‘rsatib o‘tadi [Bartold, 1964b]. Ammo davlatchilik institutlarining tarkibiy qismi bo‘lgan ayrim muhim masalalar V.V. Bartold nazaridan chetda qolgan edi. Jumladan, yer munosabatlari, soliq tizimi, pul muomalasi to‘liq ochilmagandi. Ehtimol, u o‘z oldiga bunday maqsadni qo‘ymagandir, ammo Amir Temur davlat boshqaruvida turk-mo‘g‘ul an’analari qo‘llanilganligini ta’kidlab o‘tgan. Pul muomalasida esa, aniqrog‘i, bu davrda tangalarning zarb qilinishi masalasini olim keyinchalik qisman ko‘rib chiqqan [Bartold, 1966].

V.V. Bartold tadqiqotlaridagi xulosalarda ayrim xatolarga yo‘l qo‘yganligini va keyinchalik, ular boshqa tadqiqotchilar tomonidan inkor etilganligini ham ko‘rsatib o‘tish zarur. Jumladan, V.V. Bartold asarlariga annotatsiyali bibliografiyani nashr qilgan I. Umnyakov ustozining: “Dunyoviy ilm-fan va san’atda Temur va uning vorislari mo‘g‘ullar boshqaruvi davrida madaniy, shuningdek, katta ehtimol bilan iqtisodiy jihatdan o‘sha davr dunyosida birinchi o‘rinda turgan Eronning to‘liq ta’sirida edi. Musulmonlar Movarounnahri, bu borada hech bir an’ana yaratgan emas, bu musulmonlar roviyona ilohiyotida mutlaqo boshqacha ahamiyat kasb etadi”, – deya chiqargan xulosalari mutlaqo asossiz edi [Umnyakov, 1976, s. 97]. Olimning bunday xulosaga kelishiga o‘sha davrda dunyo tarixshunosligida O‘rta Osiyo xalqlari moddiy madaniyati Eron ta’sirida shakllangan degan stereotip mavjud edi. Biroq 1930 yillarning ikkinchi yarmidan boshlab keng ko‘lamda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar va qiyosiy tahlillar mazkur fikrni xato ekanini tasdiqladi.

Shu bilan birga, chingiziylar davri davlatchiligi tizimini tavsiflab, V.V. Bartold: “Chingizxon imperiyasiga xos davlat malarining asosiy jihatlari mo‘g‘ullar egallagan boshqa mamlakatlarga qaraganda O‘rta Osiyoda uzoqroq saqlanib qoldi”, deb ta’kidlagan edi [Bartold, 1963b, s. 149].

Vaholanki, V.V. Bartoldning o‘zi o‘sha davrdagi Markaziy Osiyo tarixining madaniy-tarixiy jarayonlaridagi turk-mo‘g‘ul omili harbiy qurilishi va boshqa tomondan esa musulmon madaniyatining o‘zaro ta’sirini adolat nuqtayi-nazaridan ko‘rib chiqib, Amir Temur davlatida muhim jihatlarning mujassamlangani, ammo musulmon madaniyati alal-oqibat ko‘chmanchi unsurlarni yengib, o‘ziga bo‘ysundirgani haqida xulosa bergan. U bir qator yozma manbalardagi ko‘plab daliliy materiallarga tayanib, harbiy yurishlarning sababi va maqsadida “iqtisodiy qiziqishlari muhim o‘rin tutgan”i bilan bog‘laydi [Bartold, 1963v, s. 372].

Movarounnahrdagi davlat boshqaruvining yoritilmagan jihatlari V.V. Bartoldning e’lon qilinmagan – “Turkistondagi davlatchilik tarixi to‘g‘risida dastur” (“Programma po istorii gosudarstvennosti v Turkestane”) nomli ishining “Amir Temur davlati” bandidagi to‘rtinchi bobiga quyidagi masalalarni ko‘rib chiqishni rejalashtirilgan edi: “Turkiston Temur davrida. “Sarbadorlar” harakati. 1369 yil qurultoyi. Temurning istilochilik urushlari va uning ahamiyati. Mamlakatning iqtisodiy kuchlari, madaniyati va san’atining rivoji. Savdo, aloqa yo‘llari va irrigatsiyaga g‘amxo‘rlik. Mamlakat boshqaruvining shakllari, uning Temur tomonidan rivojlantirilishi. Davlat hokimiyati tizimida aks etgan ijtimoiy shart-sharoitlar. Ruhoniylar va savdogarlar (er egalari tabaqasi)ning roli” [Tumanovich, 1976, s. 244]. Ehtimol, olimning bu ishi nashr qilinganida Amir Temur boshqaruvi davridagi Movarounnahr davlatchiligi tizimining to‘liq manzarasiga ega bo‘lardik.

Amir Temur davrida davlatchilik tizimini muhim yo‘nalishi bo‘lgan harbiy san’at ham tadqiqotga tortilgan. Harbiy san’at bo‘yicha rossiyalik yirik mutaxassis, harbiy geograf va sharqshunos A.E. Snesarevning (1865–1937) 1923 yilda nashr etilgan maqolasida, “Amir Temur shaxsiga xolisona baho berish kerak”, deya haqqoniy fikr bildirgan [Snesarev, 1923, s. 159–171]. Yevropa tarixshunosligida Sharq tarixini noto‘g‘ri talqin etilishiga e’tiroz bildirgan. A.E. Snesarev, Yevropa Osiyoning harbiy sarkardalarini ularga qonuniy tegishli bo‘lgan maqomidan mahrum etib, ularga – “mamlakatni xarob qilgan ahmoq-qattollar”, “maishatboz qonxo‘rlar”, “o‘zboshimchalar”, “buzuqlar” kabi so‘zlar bilan tuhmat qildi, deydi [Snesarev, 1923, s. 102]. Bu fikrlarga umuman qo‘shilmagan harbiy sharqshunos: “Aslida esa, na harbiy jasorati bilan, na istilolarining ko‘lami bilan, na ulkan maqsadlari bilan, na safarbar qilgan qo‘shinlari miqdori bilan va hattoki, taktik shakllarining nozikligi bilan biror-bir yevropalik qo‘mondon, “buyuklik” maqomini olgan Temur bilan tenglasha olmaydi”, deya adolatli fikr bildiradi [Snesarev, 1923, s. 101]. Bu kabi shaxslarga baho berishda xolislik tamoyiliga rioya qilish va har tomonlama yondashishga chaqiradi.

Shu ma’noda, A.Yu. Yakubovskiy (1886–1953) tadqiqotlari ham nihoyatda ahamiyatlidir. U XX asrning 30-yillaridan boshlab mazkur davr tarixiga e’tibor qaratgan. Eng muhimi, uning yoshligi Samarqandda o‘tgani bois, bu shaharga alohida mehr qo‘yib, bir qator tadqiqotlarini uning tarixiga bag‘ishlaydi.

A.Yu. Yakubovskiyning dastlabki klassik ishi hisoblangan “Самарканд при Тимуре и Тимуридах” (“Samarqand Temur va Temuriylar davrida”) ocherkida Amir Temur “yirik davlati”ning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq shart-sharoitlar ilmiy-ommabop shaklda bayon etilgan. Xususan, sohibqironning davlat tuzish faoliyatiga quyidagicha baho bergan: “Temurning barcha yurishlarida uning siyosiy yo‘nalishi – yirik feodal davlatni tuzish uchun kurashi” va uning “savdo karvoni yo‘llarini

qo‘riqlanishi” aniq o‘z ifodasini topganligi “uning yurishlardan bo‘lgan haqiqiy dasturi nimalardan iborat bo‘lganini ko‘rsatadi”. “... bu davr talonchilik va qaroqchilikdan iborat bo‘lgan deb o‘ylash xato bo‘lardi. Uzluksiz davom etgan yurishlarda yirik sug‘orish ishlari (Muhon dashtining sug‘orilishi, Xurosondagi Kobul daryosi havzasida kanallarning tortilishi), ko‘priklar qurilishi, eski yo‘llarni tartibga keltirib, yangilariga asos solinishi, shaharlardagi yirik qurilishlar (hunarmandchilik ustaxonalari bo‘lgan bozorlarni bunyod etilishi, saroylar, masjidlar, madrasalar va boshqa qurilishlar amalga oshirildi” [Yakubovskiy, 1933, s. 14–16].

Amir Temur faoliyati xuddi V.V. Bartold tadqiqotlari kabi A.Yu. Yakubovskiyning “Temur (qisqa xarakteristika tajribasi)” nomli ocherkida fundamental asosda batafsil yoritilgan [Yakubovskiy, 1946].

Amir Temurning “jasurligi, saxiyligi, odamlarni ajrata olishi, o‘ziga yordamchilar tanlay olishi, shuningdek, sardorlarga xos sifatlarini yorqin namoyon bo‘lishi” kabi shaxsiy hislatlari qatorida “Movarounnahr hukmdorining qo‘mondonlik iqtidori bilan birga unda ulug‘ davlatchilik aqli” ekanini ta’kidlaydi [Yakubovskiy, 1946, s. 54]. Shuningdek, Amir Temurning Chig‘atoy hukmdori Kebekxon (XIII asr–1326; hukmronlik yillari 1318–1326) davridagi islohotlarni o‘z o‘rnida qoldirib, ularni yanada takomillashtirganligini, Movarounnahrning tumanlarga (viloyatlar yoki rayonlarga – *F.Sh.*) ajratilishi, barcha hududlarda pul va og‘irlik o‘lchovlarining bir xil bo‘lishini ta’minlaganini dalillar bilan ko‘rsatib berdi. [Yakubovskiy, 1946, s. 50–52, 67, 71].

A.Yu. Yakubovskiy tadqiqotlarida Amir Temur markazlashgan davlatni yaratish, uning murakkab tizimini boshqarishi, davlat tayanchi va yaxlitligini saqlab turishi uchun ham juda zarur bo‘lganligi borasida quyidagicha haqqoniy fikrlarni bildirgan: “Temur o‘sha davrdagi siyosiy vaziyatda boshboshdoqlikni yengib o‘tib, alohida qaram mulkliklar – vassallarini mustahkam va kuchli davlatga birlashtirish, asosiy vazifa ekanligini juda yaxshi tushungan” [Yakubovskiy, 1946, s. 59], “... Farg‘onadan tashqari, Temur Movarounnahrni parchalamadi, hech kimga bermadi va o‘z qo‘lida mustahkam tutib qoldi. ... Qattiq qo‘llik bilan, Temur o‘z inon-ixtiyoriga barcha qaram mulkliklarini bo‘ysundirishning uddasidan chiqa oldi. Uning amriga bo‘ysunmaganning va o‘z ixtiyorini davlat ixtiyoriga qarshi qo‘yganning holiga voy edi” [Yakubovskiy, 1946, s. 67]. Shuningdek, olim Amir Temurning turli vaziyatlarda o‘z davlati manfaati uchun foydalana oladigan va uzoqni ko‘ra biladigan siyosatchi ekanini bir necha bor ta’kidlagan: “Temur keng xalq ommasi orasida unga shuhrat keltirgan jihat, uning turli darajadagi musulmon ruhoniylari bilan do‘stona aloqalarini saqlab qolganida edi” [Yakubovskiy, 1946, s. 72].

Uning ishlarida Amir Temur davridagi davlatchilik tizimini aks ettiruvchi barcha savollarga javoblar bor [Yakubovskiy, 1925; Yakubovskiy, 1932; Yakubovskiy, 1939; Yakubovskiy, 1947; Yakubovskiy, 1950; Yakubovskiy, 1953]. Gap shundaki, agar olim bir ishida, masalan, harbiy tizim va qurol-aslahalar, jang olib borish taktikasiga alohida e’tibor bergan bo‘lsa, boshqasida soliq tizimi yoki hunarmandchilik rivojini lo‘nda va muxtasar bayon etgan yoki farqli bir ishida, aksincha, mavzuni batafsil yoritgan. Shuni ta’kidlash joizki, sharqshunos olim o‘z tadqiqotlarini G‘iyosiddin Ali (XV asr), Nizomiddin Shomiy (vaf. 1431), Sharafuddin Ali Yazdiy (vaf. 1454), Ibn Arabshoh (1389–1450), Rui Gonsales de Klavixo (vaf. 1412), Muiniddin Natanziy (XIV asr oxiri–XV asr boshi), patriarx Nikon (1605–1681) qo‘lyozmasi, shuningdek, V.V. Bartold ishlarini o‘rganish asosida amalga oshirilgan.

A.Yu. Yakubovskiy tomonidan Movarounnahr davlat tizimining tarkibiy qismi bo‘lgan hokimiyatning legitimligi, ma’muriy bo‘linishi, pul tizimi, yerdan foydalanish tartibi, soliqlar,

bunyodkorlik ishlari va me’morchilik, hunarmandchilik bilan bir qatorda Amir Temur armiyasining harbiy tarkibi va ta’minoti kabi masalalari ham atroflicha o‘rganilgan [Yakubovskiy, 1946, s. 68–70; Yakubovskiy, 1950, s. 344–354]. Olim sohibqironning qo‘mondon sifatida jang olib borish strategiyasidagi novatorligini tavsiflar ekan, “Harbiy tarix Amir Temurni Osiyoning o‘rta asrlardagi yirik qo‘mondonlari safiga qo‘shadi. Uning harbiy mahorati ikki yo‘nalishda: qo‘shinlarni tashkillashtirishi va qo‘mondonligida namoyon bo‘lgan”, deb ta’kidlaydi [Yakubovskiy, 1946, s. 68].

Davlat tizimi yuzasidan o‘z xulosalarini berar ekan, Amir Temurdek buyuk shaxs faoliyatidagi jihatlarga adolat bilan yondashib, “Temur davlatning ishlab chiqarish bazasini va savdo hayotini ko‘tarish bilan bog‘liq har bir tadbirga ulkan siyosiy ahamiyat bergan”, degan xulosaga kelar ekan, “Temur tom ma’noda o‘z davrining o‘g‘loni bo‘lgani”ni ham unutmaslikka chaqiradi [Yakubovskiy, 1933, s. 22; Yakubovskiy, 1946, s. 66]. Shu o‘rinda qayd etish kerakki, M.E. Masson ham Amir Temur nabirasi Mirzo Ulug‘bek faoliyatiga baho berganida, xuddi shunday fikrni ta’kidlagan edi [Masson, 1941, s. 17].

A.Yu. Yakubovskiyning umumiy xulosalari quyidagilardan iborat edi: “Temur – o‘ta ziddiyatli shaxs. Uning O‘rta Osiyodagi faoliyatida ko‘plab ijobiy jihatlar mavjud bo‘lib, feodallar nizolari va ularning boshboshdoqliklarini bartaraf etishi bir tomoni bo‘lsa, boshqa bir tomondan yirik qurilishlarni amalga oshirgan” [Yakubovskiy, 1946, s. 73].

1950 yili “История народов Узбекистана” (“O‘zbekiston xalqlari tarixi”) [Trever, Yakubovskiy & Vorones, 1950, s. 345–368] birinchi akademik nashrining chop etilishi O‘zbekiston tarixi fanida muhim voqelik bo‘lib, unga A.Yu. Yakubovskiyning ocherki, yozma manbalarni tahliliga bag‘ishlangan qismidan tashqari, to‘liq kiritildi. Amir Temur davlat boshqaruvi davri tarixi 1950-yillar tarixshunosligida A.Yu. Yakubovskiy ishlari o‘zining xolisligi va tarixiyligi bilan ajralib turadi. Ammo olimning 1950-yillardan keyingi “Vsemirnaya istoriya” (“Umumjahon tarixi”), “Ocherki po istorii SSSR” (“SSSR tarixidan lavhalar”) kabi nashrlarida Amir Temurga bergan bahosi avvalgi xulosalariga nisbatan tubdan o‘zgargani kuzatiladi. Xususan: “Na ajoyib qurilishlari, Movarounnahrdagi hunarmandchilik va savdodagi sun’iy ravishda ko‘tarilgan gullab-yashnash, na yirik sug‘orish ishlari Temurning boy va madaniy mamlakatlarni yakson qilganligini, shaharlarni talon-taroj qilib, hunarmandlarni asir olganligini oqlay olmaydi. Temur boshqaruvi O‘rta Osiyo xalqlarining o‘ziga salbiy rol o‘ynab, Temurning o‘tkinchi yutuqlari nohaq tartibotining o‘rnatilishi va egallangan mamlakatlarning qashshoqlashuvi hisobiga amalga oshirildi” [Yakubovskiy, 1953, s. 666; Yakubovskiy & Petrushevskiy, 1957, s. 572–587]. Bizningcha, olim sovet davridagi hukmron siyosiy mafkura bosimi ostida dastlabki xulosalariga zid fikr bildirishga majbur bo‘lgan.

Xuddi shunday yana bir jihat “O‘zbekiston SSR tarixi”ning [Istoriya Uzbekskoy SSR, 1955, s. 313–334] ikkinchi nashrida ham kuzatilib, uning so‘zboshisida “O‘zbekiston tarixi bo‘yicha birinchi nashrda ... ayrim tarixiy arboblarni ideallashtirishda ... jiddiy kamchilik va nuqsonlar o‘tib ketgan edi...” [Istoriya Uzbekskoy SSR, 1955, s. 7], deb yozilgan va A.Yu. Yakubovskiy matni qisqartirilgan. Jumladan, “Temur va uning davri” nomli bobi “Temur davlati”, “Temurning yoshlik davri” nomli paragraf “XV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrdagi siyosiy vaziyat va Temur davlatining tashkil topishi” deb nomlandi, “Temur yakkahokimligi (1370–1405 yillar)” nomli paragraf “Temurning istilochilik yurishlari (1370–1407 yillar)”ga o‘zgartirildi. Faqatgina “Temur davlatining ichki hayoti” nomli 3-§ o‘zgarishsiz qoldi. Amir Temur shaxsiy sifatlari tavsiflangan va uning davlatni mustahkamlashdagi roli, O‘rta Osiyoni birlashtirishi, *“Rusga ko‘rsatgan katta xizmatlari”* kabi

ma’lumotlar qisqartirilib, A.Yu. Yakubovskiyning davlat ijtimoiy-iqtisodiy rivojining muhim jihati bo‘lgan hunarmandlar va hunarmandchilikka bag‘ishlangan bitta fikri va ayrim xulosalarigina qoldirildi. 1950 yildagi nashrda: “Temur davriga kelib, Movarounnahrdagi hunarmandlarning ahvoli ancha yaxshilana boshlandi. Hunarmandlarning aksariyat qismi erkin bo‘lib, faqatgina oddiy feodallar oldiga majburiyatlari bor edi”, deb ta’kidlangan edi [Istoriya narodov Uzbekistana, 1950, s. 362]. Ammo 1955 yildagi nashrda tarix fanidagi sinfiy yondashuv kuchaytirilib: “Temur davrida hunarmandlarning og‘ir ahvolida hech qanday o‘zgarish yuz bermadi” [Istoriya Uzbekskoy SSR, 1955, s. 328], deb o‘zgartirildi.

A.Yu. Yakubovskiyning Amir Temur va Temuriylar davlati haqidagi asosiy qarashlari “Istoriya Uzbekskoy SSR” kitobining uchinchi nashridan ham o‘rin oldi [Istoriya Uzbekskoy SSR, 1967, s. 435–460]. Biroq yangi nashrning Amir Temur davlatiga bag‘ishlangan bobi S.A. Azimjonova va B.A. Ahmedovlar tomonidan qayta ishlanib, ayrim ma’lumotlar bilan to‘ldirildi [Istoriya Uzbekskoy SSR, 1967, s. 13]. Bu yerda ham tarix faniga bo‘lgan yanada kuchli mafkuraviy bosim ostida, Amir Temurning u yoki bu darajada davlatni birlashtirish va saqlash borasidagi harakatlari sabablarini tushuntirgan A.Yu. Yakubovskiyga tegishli fikrlar qisqartirildi yoki hukmdorga nisbatan salbiy ma’nodagi “noinsoniy” so‘zlar bilan almashtirildi [Istoriya Uzbekskoy SSR, 1967, s. 456]. Natijada, Amir Temurning O‘rta Osiyo davlatchiligini rivojlantirishdagi tarixiy o‘rni kamaytirildi va A.Yu. Yakubovskiyning ushbu shaxsning hukmdor sifatidagi ham ijobiy, ham salbiy tomonlariga berilgan xolis bahosi buzib ko‘rsatildi. Fandagi bunday holat keyingi yillarda ham davom etib keldi.

Mazkur muammo bo‘yicha ilmiy adabiyotlar tarixshunosligi tahlilining davriy chegarasidagi eng muhim tadqiqot I.M. Mo‘minovning “O‘rta Osiyo tarixida Amir Temurning roli va o‘rni. Yozma manbalardagi ma’lumotlar asosida” [Muminov, 1968]. Ushbu mashhur ilmiy izlanish matni O‘zbekiston Fanlar akademiyasining 1968 yil 5 iyundagi majlisiga* ma’ruza sifatida taqdim etilganiga qaramay, bu yerda ijtimoiy-gumanitar yo‘nalishning barcha taniqli olimlari ishtirok etishib, uni alohida kitob ko‘rinishida nashrga tavsiya etilgan, unga bo‘lgan munosabat va oqibatlar mafkuraviy bosim ostida “yuqorida” salbiy bo‘lgan. Bir tomondan I.M. Mo‘minovning risolasi jamoatchilik orasida Amir Temur shaxsiga va uning davlatchilikdagi shaxsiyatiga bo‘lgan qiziqishni yangidan yanada oshirib yuborgan bo‘lsa, boshqa bir tomondan keskin tanqidlar va hukumatning ayblovlariga sabab bo‘lgan edi.

Umuman olganda, I.M. Mo‘minovning risolasi ilmiy-ommabop xususiyatga ega bo‘lsa-da, uning mazmuni bo‘yicha yozma manbalar doirasidan chiqmagan edi. Bundan tashqari, o‘sha davr nashriga mos bo‘lgan jihat bu tarixiylik prinsipi yoki tarixdagi sinfiy yondashuv qo‘llanilgan va Amir Temur davridagi davlatchilik tizimi masalalari “Temur tuzuklari” asosida yoritilgan edi, xolos [Muminov, 1968, s. 24–28].

O‘z o‘tmishdoshlariga nisbatan I.M. Mo‘minov Amir Temur davlatining ma’muriy tizimi, devonxonalar va ularning qanday bo‘limlardan tashkil topgani va kuchli nazorat qilingani, diplomatik munosabatlar masalalariga bir qadar keng to‘xtalib o‘tgan [Muminov, 1968, s. 22]. Olim o‘rganilishi

* Gap shundaki, 1968 yilda Samarqand shahrining 2500 yillik yubileyi munosabati bilan xalqaro simpoziumga jiddiy tayyorgarlik borayotgan edi.

zarur bo‘lgan bir necha muhim masalalar qatoriga Temur davlatining ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarini ham tadqiq etish kerakligini ilgari surib, haligacha “mazkur muammo bo‘yicha biror yirik ilmiy ish nashr qilingani yo‘q” [Muminov, 1968, s. 21], deb ta’kidlaganida haq edi. Shuningdek, muallif, tarixchilar oldidagi vazifalardan yana birini – oddiy xalqning ijtimoiy ahvolini aniqlash uchun “O‘zSSR FA Sharqshunoslik institutida mavjud bo‘lgan fondlardagi davlat arxivlari va hujjatlarni har tomonlama o‘rganish” kerak, deb hisoblagan [Muminov, 1968, s. 24].

I.M. Mo‘minov o‘rtaga tashlagan vazifalar hozirgi kungacha ma’lum bir ma’noda amalga oshirildi va oshirilmoqda. O‘z paytida olim: “Bizning nazarimizcha, V.V. Bartold asarini nashr etish bo‘yicha tahririyatning tanqidiy fikrlariga ko‘ra, muallif Temur faoliyatini bo‘rttirib ko‘rsatgani unchalik ishonarli emas, shu bois tarixiy haqiqat yuzasidan bizning tarixchilarimiz shu yo‘nalishda tadqiqotlar olib borishlari kerak” – deyishga o‘zida jur’at topa oldi [Muminov, 1968, s. 32].

I.M. Mo‘minov og‘ir siyosiy mafkuraviy sharoitga qaramay, Amir Temurning O‘rta Osiyo tarixidagi roli va uning markazi Samarqand bo‘lgan markazlashgan qudratli davlat tuzishdagi ahamiyatini birinchi o‘ringa olib chiqdi. Gap shundaki, I.M. Mo‘minov risolasining nashr etilishi XX asrning 60–70 yillariga, ya’ni nashrlarda o‘tmishdagi tarixiy shaxslarni, ular orasida “podshohlar, hukmdorlar, xonlarni” olqishlashga qarshi harakatlar ketayotgan davrga to‘g‘ri keldi [Amir Temur v mirovoy istorii, 2001, s. 202]. Aynan shu narsa “Temurni ideallashtirish”, uning tarixdagi rolini ulug‘lashda I.M. Mo‘minovni ayblashga sabab bo‘ldi. Jurnal va gazetalarning sahifalarida uning risolasiga nisbatan o‘ta salbiy maqolalar paydo bo‘ldi [Abduraximov, 1973; Vaxabov, 1988; Voprosi istorii, 1975/8; Novoselsev, 1973] va ilmiy doiralarda tanqidiy muhokamalar jarayoni boshlanib ketdi. Jumladan, tarixchilarning 1973 yil 21–22 mart kunlari Moskvada, KPSS MKning Fan va ilmiy muassasalar bo‘limida “ayrim ishlarda tarixiy jarayonlarning lenincha konsepsiyasini “yangicha o‘qishga” urinish muhokama qilindi. “... Bir qator kitoblarda o‘tmishni ideallashtirishga, ayrim voqealar va shaxslar (Chingizxon, Temur)ga baho berishda sinfiy qarashlardan chekinishga yo‘l qo‘yilgan”ligi tanqid qilindi [Voprosi istorii, 1975/8, s. 150]. Bunday yondashuv keyinchalik ham davom etdi.

XX asr 60-yillar ikkinchi yarmidagi Amir Temur va Temuriylar boshqaruvi davri tarixshunosligi shunisi bilan ahamiyat kasb ediki, bu vaqtda Samarqand shahrining 2500 yilligini nishonlash uchun tayyorgarlik ketayotgan edi. Shu munosabat bilan tadqiq etilayotgan davr tarixiga bag‘ishlangan maqolalar jadal nashr etila boshlangan vaqtda mazkur tadbirga tayyorgarlik doirasida O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Tarix va arxeologiya instituti Alisher Navoiy nomidagi Samarqand davlat universiteti bilan hamkorlikda ikki jildlik jamoaviy ish “Istoriya Samarkanda” (“Samarqand tarixi”) kitobi nashr etildi [Istoriya Samarkanda, 1969]. Garchi Samarqand Amir Temur davlatining poytaxti bo‘lgani, Sohibqiron uning gullab-yashnashi uchun katta sa’y-harakatlar qilganiga qaramay, uning ismi davlat boshqaruviga bag‘ishlangan bobning nomlanishiga kiritilmadi ham. Bob “XIV asr oxiri – XV asrda Samarqand” deb nomlandi va uning birinchi bo‘limi “Samarkand – Temuriylar davlatining poytaxti” deb atalib, Amir Temur nomini birinchi o‘ringa olib chiqmaslik uchun umumlashtirildi. Bu bo‘lim muallifi I.M. Mo‘minov bo‘lib, tabiiyki uning risolasidagi materiallar qisman kiritildi, chunki kitobni tayyorlash va nashr etish ishlarini bir vaqtda olib borilayotgan edi [Istoriya Samarkanda, 1969, T.1, s. 163–173].

XX asr 60-yillari so‘nggida shu vaqtgacha kam o‘rganilgan Amir Temur va Temuriylar davlatidagi diplomatik munosabatlar, hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi kabi masalalar tadqiq qilindi. Tabiiyki, bu kabi mavzularning yoritilishi “Samarqand tarixi”da o‘z aksini topdi. Samarqandning G‘arbiy Yevropa davlatlari bilan diplomatik munosabatlari bo‘limi muallifi

I.I. Umnyakov [Istoriya Samarkanda, 1969, T.1, s. 173–195], hunarmandchilik va savdo esa R.G. Mukminova tomonidan yoritildi [Istoriya Samarkanda, 1969, T. 1, s. 195–212].

Ammo o‘z davrida yuqori darajada rivojlangan Amir Temurning G‘arbiy Yevropa bilan diplomatik munosabatlari, garchi 1956 yildagi I.I. Umnyakovning bu mavzuga oid birinchi nashrida mavjud bo‘lsa-da [Umnyakov, 1956; Umnyakov, 1960], O‘zbekiston tarixining akademik nashriga kiritilmadi.

Amir Temur diplomatik mahoratiga xolis baho bergan I.I. Umnyakov: “XIV–XV asrlar doirasida Amir Temur timsoli nafaqat zamondoshlarini o‘ziga jalb etgan, hattoki dunyo siyosati sohasida bo‘lib o‘tayotgan voqealarga o‘z ta’sirini ko‘rsatayotgan edi. Unda o‘z davrining murakkab siyosiy vaziyatini mushohada etish uchun yetarli darajada iqtidor bor”, deya ta’kidlagan edi [Istoriya Samarkanda, 1969, T. 1, s. 173].

Ma’lumki, hunarmandchilik ishlab chiqarish va savdoning rivojlanishi masalalari – davlatchilikdagi ijtimoiy-iqtisodiy institutlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Amir Temur davlati tarixiga oid tadqiqotlarda Movarounnahr iqtisodiy rivojining umumiy manzarasi doirasida ko‘rib chiqilgan. Mazkur masalalarni Samarqand shahri doirasida bo‘lsa-da, o‘rta asrlarning ijtimoiy tarixi bo‘yicha taniqli mutaxassis R.G. Mukminova (1922–2007) tomonidan yoritilishi mazkur davr tarixshunosligi uchun katta ahamiyat kasb etdi. O‘z tadqiqotida olima 20 dan ziyod hunarmandchilik sohalarini sanab o‘tdi va tavsifini berdi.

Umumtarixiy nashrlarda aynan Amir Temur boshqaruvi davrida Movarounnahrdagi davlatchilik institutlari rivoji bilan bog‘liq jihatlarga bag‘ishlangan maxsus bo‘limlarning paydo bo‘lishi, O‘zbekiston tarixi fani uchun katta ahamiyat kasb etardi.

Shunday bo‘lishiga qaramay, XX asrning 70-yillarida Amir Temur va Temuriylar davlati tarixi mavzusining u yoki bu jihatlariga oid yangi tadqiqotlar paydo bo‘la boshlagan bo‘lsa-da, tarix faniga va tarixchilarga nisbatan mafkuraviy bosimning yanada kuchayganligi 1974 yilda nashr etilgan bir jildli O‘zbekiston tarixining to‘rtinchi nashrida yaqqol namoyon bo‘ldi [Istoriya Uzbekskoy SSR, 1974]. Bu akademik nashrda O‘zbekiston tarixidan o‘sha davr mafkurasiga yot bo‘lgan Amir Temur kabi yorqin siymolarga bag‘ishlangan sahifalar o‘chirib tashlandi. Unda Amir Temur davlatiga umuman na bob va na paragraf ajratilmadi. Bu davrga bag‘ishlangan bob “Dvijenie sarbadarov i likvidatsiya gospodstva chingizidov” (“Sarbadorlar harakati va chingiziylar hukmronligining tugatilishi”) deb nomlanib, bo‘limlari unga mos ravishda: “Vozniknovenie i razvitie dvijeniya sarbadarov” (“Sarbadorlar harakatining vujudga kelishi”; atigi 2 bet), “Obrazovanie sentralizovannogo gosudarstva” (“Markazlashgan davlatning tashkil topishi”; atigi 3 bet) va “Pravlenie Timuridov” (Temuriylar boshqaruvi”; atigi 3 bet) deb nomlandi [Istoriya Uzbekskoy SSR, 1974, s. 92–99].

XULOSA

Shunday qilib, “tarixda shaxsning roli” degan tushuncha, odamlar ongidan o‘chirilganidek, Amir Temur va uning O‘zbekistonda davlatchilikning qayta tiklanishi va taraqqiyotiga bo‘lgan sa’y-harakatlari sovet davri tarixshunosligida o‘chirib tashlashga harakat qilindi. Albatta, uning markazlashgan davlatni yaratish borasidagi umumiy yo‘nalishlari has-po‘shlanib, ammo oddiy xalqning ezilishi va qo‘zg‘olonlari bo‘rttirib yoritildi.

Sovet davri tarixshunosligida Temuriylar davri davlatchilik tarixi mavjud bo‘lgan marksistik-lenincha mafkura talablari asosida talqin qilindi va baholandi. Bu jarayonni shartli ravishda ikki

bosqichga ajratish mumkin. Birinchi bosqichini 1920–1950 yilgacha deb belgilash mumkin: Amir Temurning faoliyatiga nisbatan haqqoniy baho berildi va ham ijobiy, ham salbiy jihatlar ko‘rsatildi. Ikkinchi bosqich 1950–1980 yillar – mafkuraviy nazorat kuchayib, “tarixda shaxsning roli” tushunchasi sinfiy yondashuv ostida qoldirildi. Shundan kelib chiqqan holda Amir Temurning O‘zbekiston tarixidagi ahamiyati, davlatchilikni tiklab markazlashgan davlat tizimini shakllantirgani va umumiy taraqqiyotga qo‘shgan hissasi pasaytirilib, aholining ezilishi, sinfiy ziddiyatlar va qo‘zg‘olonlar masalasi bo‘rttirib ko‘rsatildi. Tarix fanidagi bunday yondashuv XX asrning 80-yillari so‘nggiga qadar o‘zgarishsiz qoldi. Bu o‘z navbatida, tarix faniga bo‘lgan mafkuraviy bosimning qanchalar kuchayib borganini ifodaladi.

Sovet davridagi tadqiqotlarning ijobiy tomoni esa mavzuni aynan o‘z sohasining mohir bilimdonlari bo‘lgan sharqshunoslar, arxeologlar, san’atshunoslar, me’morchilik va fan tarixchilari tomonidan Amir Temur va Temuriylar davri madaniy merosini o‘rgana borib, uning siyosati va davlat miqyosidagi qarorlari natijasida paydo bo‘lganligini ko‘rsata olganlarida bo‘lib, bu soha alohida tadqiqotlar mavzusi sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduraimov, M. (1973). Obzor literaturi, posvyashennoy Timuru i Timuridam, izdannoy v Uzbekistane v 60-x godax. – *Istoriya SSSR*, № 5, 47–51. [Abduraimov, M. (1973). A Review of Literature on Timur and the Timurids, Published in Uzbekistan in the 1960s. – *History of the USSR*, No. 5, 47–51. (in Russian)]

2. Abidjanova, D.S. (2017). Istochniki po istorii perioda Amira Temura i Temuridov. Istoriografiya voprosa. / *Istoriya Uzbekistana. Epoxa Amira Temura i Temuridov.* Tashkent: Fan. – C. 16–42. [Abidzhanova, D.S. (2017). Sources on the History of the period of Amir Temur and the Temurids. Historiography of the Issue. / *History of Uzbekistan. The Era of Amir Temur and the Temurids. Tashkent*: Fan. – Pp. 16–42. (in Russian)].

3. Alimova, D.A. (2017). Problemy izucheniya istorii perioda Amira Temura i Temuridov v kontekste gosudarstvennosti. – *«Temuriylar davrida ilm-fan va madaniyat» xalqaro ilmiy konferensiya tezislari.* 2017 yil 13–14 sentyabr. Toshkent: Akademnashr. – S. 29–30. [Alimova, D.A. (2017). The problems of studying the history of the period of Amir Temur and the Temurids in the context of statehood. “Abstracts of the International Scientific Conference ‘Science and Culture in the Timurid Era.’ September 13–14, 2017. Tashkent: Akademnashr. – Pp. 29–30. (in Russian)].

4. Amir Temur v mirovoy istorii. (2001). / Gotovili k izdaniyu: N. Xabibullaev, E. Rtveladze, A. Xakimov i dr. Tashkent: Shark. [Amir Temur in World History. (2001). / Prepared for publication by N. Khabibullaev, E. Rtveladze, A. Khakimov, and others. Tashkent: Sharq. (in Russian)].

1. Bartold, V.V. (1901). Timur (Tamerlan). – *Ensiklopedicheskiy slovar* «Brokgauza-Yefron». T. XXXIII. SPb. – S. 193–197. [Barthold, V.V. (1901). Timur (Tamerlane). – Brockhaus-Efron Encyclopedic Dictionary. Vol. XXXIII. St. Petersburg. – Pp. 193–197. (in Russian)].
2. Bartold, V.V. (1963a). Istoriya kulturnoy jizni Turkestana. – *Sochineniya*. Moskva. Tom II. Ch. I. – S. 169–433. [Barthold, V.V. (1963a). History of the cultural Life of Turkestan. – Works. Moscow. Vol. II. Part I. – Pp. 169–433. (in Russian)].
3. Bartold, V.V. (1963b). Istoriya Turkestana (Konspekt leksiy po istorii Turkestana s drevneyshix vremen do zavoevaniya yego russkimi). *Sochineniya*. Moskva. T. II. Ch. 1. – S. 109–168. [Barthold, V.V. (1963b). History of Turkestan (Lecture notes on the history of Turkestan from ancient times to its conquest by the Russians). Works. Moscow. Vol. II. Part 1. – Pp. 109–168. (in Russian)].
4. Bartold, V.V. (1963v). Mesto prikaspiyskix oblastey v istorii musulmanskogo mira. – *Sochineniya.* Moskva. T. II. Ch. 1. – S. 650–772. [Barthold, V.V. (1963c). The Place of the Caspian Regions in the History of the Muslim World. – Works. Moscow. Vol. II. Part 1. – Pp. 650–772. (in Russian)].
5. Bartold, V.V. (1963g). Temur i Temuridi. Razdel VI. «Istorii Turkestana». – *Sochineniya*. Moskva. T. II. Ch. I. – S. 157–162. [Barthold, V.V. (1963g). Timur and the Timurids. Section VI. "Histories of Turkestan". – Works. Moscow. Vol. II. Part I. – Pp. 157–162. (in Russian)].
6. Bartold, V.V. (1964a). Mir Ali-Shir i politicheskaya jizn. – *Sochineniya.* Moskva. T. II. Ch. 2. – S. 199–260. [Barthold, V.V. (1964a). Mir Ali-Shir and Political Life. – Works. Moscow. Vol. II. Part 2. – Pp. 199–260. (in Russian)].
7. Bartold, V.V. (1964b). Ulugbek i yego vremya. – *Sochineniya.* Moskva. T. II. Ch. 2. – S. 23–196 (Sarstvovanie Timura). [Bartold, V.V. (1964b). Ulugh Beg and His Time. Works. Moscow: Nauka. Vol. II. Part 2. – Pp. 23–196 (Timur's Reign). (in Russian)].
8. Bartold, V.V. (1966a). Kultura musulmanstva. – *Sochineniya.* Moskva. T. VI. – S. 141–204. [Barthold, V.V. (1966a). The Culture of Islam. Works. Moscow. Vol. VI. – Pp. 141–204. (in Russian).]
9. Bartold, V.V. (1966b). Moneti Ulugbeka. – *Sochineniya.* Moskva. T. IV. – S. 362–364. [Barthold, V.V. (1966b). Ulugh Beg's Coins. Works. Moscow. Vol. IV. – Pp. 362–364. (in Russian)].
10. Bartold, V.V. (1968). Dvenadsat leksiy po istorii tyurskix narodov Sredney Azii (Leksiya XI–XII). *Sochineniya*. T. V. Moskva. – S. 169–182. [Barthold, V.V. (1968). Twelve lectures on the history of the Turkic peoples of Central Asia (Lectures XI–XII). Works. Vol. V. Moscow. – Pp. 169–182. (in Russian)].
11. Bibliograficheskiy ukazatel. (2001). – *Amir Temur v mirovoy istorii.* Tashkent: Shark. – S. 261–282. [Bibliographic Index. (2001). – Amir Temur in World history. Tashkent: Sharq. – Pp. 261–282. (in Russian)].
12. Vaxabov, M.G. (1988). O pravde – tolko pravda. – *Pravda Vostoka*. 21 iyunya. [Vakhabov, M.G. (1988). About the truth – Only the truth. – Pravda Vostoka. June 21. (in Russian)].

13. Voprosi istorii. 1975. № 8. [Questions of History. 1975. No. 8. (in Russian)].
14. Istoriografiya epoxi Amira Temura. – *Amir Temur v mirovoy istorii.* Tashkent: Shark, 2001. – S. 189–210. [Historiography of the Era of Amir Temur. – Amir Temur in World History. Tashkent: Sharq, 2001. – Pp. 189–210. (in Russian)].
15. Istoriya Samarkanda. (1969). V dvux tomax. T. 1. Tashkent: Fan. [History of Samarkand. (1969). In two volumes. Vol. 1. Tashkent: Fan. (in Russian)].
16. Istoriya Uzbekskoy SSR. (1955). T. I. Kniga pervaya. Tashkent: Izd-vo AN UzbSSR. [History of the Uzbek SSR. (1955). Vol. I. Book One. Tashkent: Publishing House of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. (in Russian)].
17. Istoriya Uzbekskoy SSR. (1967). T. I. Tashkent: Fan. [History of the Uzbek SSR. (1967). Vol. I. Tashkent: Fan. (in Russian)]
18. Istoriya Uzbekskoy SSR. (1974). *S drevneyshix vremen do nashix dney.* Tashkent: Fan. [History of the Uzbek SSR. (1974). From ancient times to the present day. Tashkent: Fan. (in Russian)].
19. Lunin, B.V. (1969). Istoriya, kultura i iskusstvo vremeni timuridov v sovetskoy literature (Bibliograficheskiy ukazatel). – *Obshestvennye nauki v Uzbekistane.* № 8–9. – S. 101–145. [Lunin, B.V. (1969). History, culture, and art of the Timurid era in Soviet literature (Bibliographic index). – Social sciences in Uzbekistan, No. 8–9, 101–145. (in Russian)].
20. Lunin, B.V. (1996a). Amir Temur va uning davriga oid manbalar. – *Temur va Ulug‘bek davri tarixi.* Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati. – B. 230–264. [Lunin, B.V. (1996). Sources on Amir Temur and his era. – History of the era of Temur and Ulugbek. Tashkent: Main editorial office of dictionaries. – Pp. 230–264. (in Uzbek)].
21. Lunin, B.V. (1996b). Temur va uning davri tarixini o‘rganishga oid asosiy manbalar. Temur va uning davri haqida ilmiy adabiyotlar. Folklordagi Temur obrazi. Badiiy adabiyotlarda Temur tavsifi. Temur qiyofasini yaratish masalalari. – *Temur va Ulug‘bek davri tarixi.* Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati. – B. 13–50. [Lunin, B.V. (1996). Main sources for studying the history of Temur and his era. Scientific literature about Temur and his era. The image of Temur in folklore. Description of Temur in fiction. Issues of creating the image of Temur. – History of the era of Temur and Ulugbek. Tashkent: Main editorial office of dictionaries. – Pp. 13–50. (in Uzbek)].
22. Masson, M.E. (1941). Observatoriya Ulugbeka. Tashkent: Fan. [Masson, M.E. (1941). Ulugh Beg Observatory. Tashkent: Fan (in Russian)].
23. Muminov, I.M. (1968). Rol i mesto Amira Timura v istorii Sredney Azii. V svete dannyx pismennix istochnikov. Tashkent: Fan. [Muminov, I.M. (1968). The role and place of Amir Timur in the history of Central Asia. In the light of written sources. Tashkent: Fan. (in Russian)].

24. Novoselsev, A.P. (1973). Ob istoricheskoy otsenke Timura. – *Voprosi istorii,* № 2, 3–20. [Novosel'tsev, A.P. (1973). On the historical assessment of Timur. – Questions of History. No. 2. – Pp. 3–20. (in Russian)].

25. Pugachenkova G.A. (1950). Samarkandskaya keramika XV veka. – *Trudi SAGU.* Vip. XI. Tashkent. – S. 91–120. [Pugachenkova G.A. (1950). Samarkand ceramics of the 15th century. – The works of SAGU. Vol. XI. Tashkent. – S. 91–120. (in Russian)].

26. Raxmatullaeva A.R. (2010). Istoriografiya jizni i deyatelnosti Amira Temura v Uzbekistane (1991 – 2009). Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata istoricheskix nauk. Tashkent. [Rakhmatullaeva A.R. (2010). Historiography of the Life and Work of Amir Temur in Uzbekistan (1991–2009). Abstract of a Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences. Tashkent. (in Russian)].

27. Rtveladze, E.V., Alimova, D.A. (2016). Issledovatelskie podxodi k istorii epoxi Temura i Temuridov (prinsipi raboti nad kollektivnoy monografiey). – Temuriylar davri yozma merosining tarqalishi va o‘rganilishi. VIII Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. Toshkent: Mashhurpress. – S. 6–11. [Rtveladze, E.V., Alimova, D.A. (2016). Research Approaches to the History of the Era of Temur and the Temurids (Principles of Working on a Collective Monograph). – The spread and study of the written heritage of the Timurid period. Materials of the VIII Republican Scientific and Practical Conference. Tashkent: Mashhurpress. – P. 6–11. (in Russian)].

28. Snesarev, A.E. (1923). Russkiy Vostok kak zadacha kraevednogo izucheniya. – V kn.: Voprosy kraevedeniya. Nijniy Novgorod. – S. 159–171. Kak otdelnaya statya pereizdano v jurnale «Vostok». 1993. № 3. http://www.snesarev.ru/trudi/russkiy_vostok.html. [Snesarev, A.E. (1923). The Russian East as a Task of Local History Study. – In the book: Questions of Local History. Nizhny Novgorod. – P. 159–171. Republished as a separate article in the journal "Vostok". 1993. No. 3. http://www.snesarev.ru/trudi/russkiy_vostok.html. (in Russian)].

29. Trever K.V., Yakubovskiy A.Yu., Vorones M.E. Istoriya narodov Uzbekistana. (1950). T. I. S drevneyshix vremen do nachala XVI veka. Tashkent: Izd-vo AN UzSSR. [Trever K.V., Yakubovsky A.Yu., Voronets M.E. History of the Peoples of Uzbekistan. (1950). Vol. I. From Ancient times to the beginning of the 16th century. Tashkent: Publishing House of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. (in Russian)].

30. Tumanovich, N.N. (1976). Opisanie arxiva V. V. Bartolda. Moskva: Glavnaya redaksiya Vostochnoy literaturi. – S. 233–467. [Tumanovich, N.N. (1976). Description of the Archive of V.V. Bartold. Moscow: Main Editorial Board of Eastern Literature. – P. 233–467. (in Russian)].

31. Uljaeva Sh.M. (1999). Istoriografiya epoxi Amira Temura i Temuridov 50 – 60-x godov XX veka (na primere literaturi sovetskogo perioda). Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata istoricheskix nauk. Tashkent. – 27 s. [Ulzhaeva Sh.M. (1999). Historiography of the Era of Amir Temur and the Temurids of the 1950s–1960s (Based on the Literature of the Soviet Period). Abstract of a dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Tashkent. – 27 p. (in Russian)].

32. Umnyakov, I.I. (1956). Mejdunarodnie otnosheniya Sredney Azii v nachale XV veka. Snosheniya Timura s Vizantiey i Fransiey.– *Trudi Uzbekskogo gosudarstvennogo universiteta im Alishera Navoi.* Vip. 61. Samarkand. – S. 179–200. [Umnyakov, I.I. (1956). International Relations of Central Asia at the Beginning of the 15th Century. Timur's Relations with Byzantium and France.– Transactions of the Alisher Navoi Uzbek State University. Issue 61. Samarkand. – Pp. 179–200. (in Russian)].

33. Umnyakov, I.I. (1960). Iz istorii mejdunarodnix otnosheniy Sredney Azii s Zapadnoy Yevropoy v nachale XV v. – *Izvestiya AN UzSSR. Seriya obshestvennix nauk.* Tashkent. № 1. – S. 27–33. [Umnyakov, I.I. (1960). From the history of International Relations of Central Asia with Western Europe at the Beginning of the 15th Century. – Bulletin of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. Social Sciences Series. Tashkent. No. 1. – Pp. 27–33. (in Russian)].

34. Umnyakov, I.I. (1976). Annotirovannaya bibliografiya trudov V.V.Bartolda. Moskva: Glavnaya redaksiya Vostochnoy literatury. – S. 8–229. [Umnyakov, I.I. (1976). Annotated Bibliography of V.V. Barthold's Works. Moscow: The main editorial office of Eastern literature. – P. 8–229. (in Russian)].

35. Usmonov B.A. (2004) Amir Temur hayoti va davlatchilik faoliyatining Rossiya tarixshunosligida yoritilishi (XVIII–XX asrlar). Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya avtoreferati. Toshkent. [Usmonov B. A. (2004) Coverage of the life and state activities of Amir Temur in Russian historiography (18th – 20th centuries). Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Tashkent. (in Russian)].

36. Yakubovskiy, A.Yu. (1925). Obrazi starogo Samarkanda (Vremya Timura). – *Vostok. Kn. 5.* Moskva-Leningrad. – S. 140–163. Yakubovsky, A. Yu. (1925). Images of old Samarkand (The Time of Timur). – Vostok. Book 5. Moscow-Leningrad. – P. 140–163. (in Russian)].

37. Yakubovskiy, A.Yu. (1932). Feodalnoe obshestvo Sredney Azii i yego torgovlya s Vostochnoy Yevropoy v X – XV vv. – *Materialy po istorii Uzbekskoy, Tadjikskoy i Turkmenskoy SSR.* Chast 1. Leningrad. – S. 1-60. [Yakubovsky, A. Yu. (1932). Feudal society of Central Asia and its trade with Eastern Europe in the 10th – 15th centuries. – Materials on the history of the Uzbek, Tajik, and Turkmen SSR. Part 1. Leningrad. – Pp. 1-60 (in Russian)].

38. Yakubovskiy, A.Yu. (1933). Samarkand pri Timure i Timuridax. Leningrad. [Yakubovsky, A. Yu. (1933). Samarkand under Timur and the Timurids. Leningrad. (in Russian)].

39. Yakubovskiy, A.Yu. (1939). Mastera Irana v Sredney Azii pri Timure. – *V kn.: Iranskoe iskusstvo i arxeologiya. III Mejdunarodniy kongress po iranskomu iskusstvu i arxeologii. Doklady.* Moskva–Leningrad, 1939. – S. 277–285. [Yakubovsky, A. Yu. (1939). Masters of Iran in Central Asia under Timur. – In: Iranian Art and Archaeology. III International Congress on Iranian Art and Archaeology. Papers. Moscow–Leningrad, 1939. – Pp. 277–285. (in Russian)].

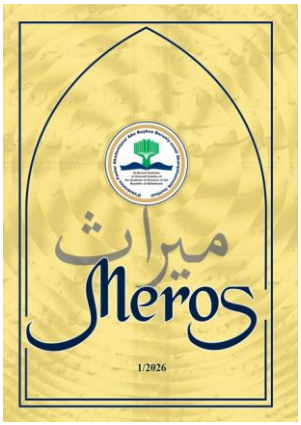
40. Yakubovskiy, A.Yu. (1946). Timur (opit kratkoy xarakteristiki) – *Voprosi istorii.* № 8–9. – S. 42–74. [Yakubovsky, A. Yu. (1946). Timur (an attempt at a brief characterization) – Questions of History. No. 8–9. – Pp. 42–74. (in Russian)].

41. Yakubovskiy, A.Yu. (1947). Iz istorii padeniya Zolotoy Ordi. – Voprosi istorii. № 2. – S. 30–45. [Yakubovsky, A.Yu. (1947). From the History of the Fall of the Golden Horde. – Questions of History. No. 2. – Pp. 30–45. (in Russian)].

42. Yakubovskiy, A.Yu. (1950). Padenie Zolotoy Ordi. – *V kn.: Grekov B.D., Yakubovskiy A.Yu. Zolotaya Orda i yee padenie.* Moskva-Leningrad. (Glava «Borba Timura i Toxtamisha v 80-x godax XIV veka»). – S. 216–428. [Yakubovsky, A.Yu. (1950). The Fall of the Golden Horde. In: Grekov, B.D., Yakubovsky, A.Yu. The Golden Horde and Its Fall. (Chapter "The Struggle between Timur and Tokhtamysh in the 1380s"). Moscow-Leningrad. – Pp. 216–428. (in Russian)].

43. Yakubovskiy, A.Yu. (1953). Srednyaya Aziya v XIII – XV vv. – *Ocherki istorii SSSR. Period feodalizma*. Ch. II. Moskva: Izd-vo AN SSSR. – S. 648–679. [Yakubovsky, A. Yu. (1953). Central Asia in the 13th–15th Centuries. Essays on the History of the USSR. The Period of Feudalism. Part II. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. – Pp. 648–679. (in Russian)].

44. Yakubovskiy, A.Yu., Petrushevskiy, I.P. (1957). *Obrazovanie gosudarstva Timura. Poxodi Timura i yego vnutrennyaya politika. Iran pod vladychestvom Timura i timuridov.* – *Vsemirnaya istoriya.* T. III. Moskva. Gl. XXXVII. – S. 572–587. [Yakubovsky, A.Yu., Petrushevsky, I.P. (1957). Formation of Timur's State. Timur's Campaigns and His Domestic Policy. Iran under the rule of Timur and the Timurids. World History. Vol. III. Moscow. Ch. XXXVII. – P. 572–587. (in Russian)].

“BAHR AL-ASROR FI MANOQIB AL-AXYOR” ASARINING O‘RGANILISHI

Hafizov Siyovash Oqiljon o‘g‘li,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti
ORCID ID: 0009-0000-0138-5772
e-mail: siyovash.hafizov@mail.ru
https://doi.org/10.66803/2026.1.183

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot Mahmud ibn Valining “Bahr al-asror” asari o‘rganilishiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda XIX asr oxirlaridan XX asr birinchi choragigacha bo‘lgan davrda ushbu asar yuzasidan olib borilgan izlanishlarning qisqacha tavsifi keltirilgan. Tadqiqotning maqsadi ilgarigi olimlarning izlanishlarini ko‘rib chiqish hamda ularning e’tiboridan chetga qolgan jihatlarni aniqlashdan iborat. Olib borilgan izlanishlar natijasida tadqiqotchilar asosan “Bahr al-asror”ning tarix va geografiya qismlarini keng miqyosda o‘rganganliklari aniqlandi. Shuningdek, asarning mazmuni, tuzilishi va qo‘lyozma nusxalarini o‘rganish bo‘yicha ham salmoqli tadqiqotlar amalga oshirilgani ma’lum bo‘ldi. Asarning davlat boshqaruvida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan amirlar biografiyasiga oid hamda foydali qazilmalar va dorivor o‘simliklar haqida bayon qilingan qismlari qisman tadqiq etilganiga amin bo‘lindi. Shu bilan birga asardagi XVI asr oxiri – XVII asr birinchi yarmi Movarounnahr va Xuroson ijtimoiy hayotiga doir ma’lumotlar hamda ma’naviy-ma’rifiy hayotida muhim rol o‘ynagan ulamolar va shayxlar tarjimayi hollariga oid qismlar tadqiqotchilar e’tiboridan chetda qolgani anglashildi. Ushbu tadqiqotda “Bahr al-asror” yuzasidan izlanish olib borgan olimlar asosan asarning qaysi jihatlarini o‘rganishganini aniqlashga e’tibor qaratildi. Bu borada ma’lumotlarni ketma-ket berib borishda davrlashtirish, tadqiqotchilarning ishlarini baholashda tanqidiy va qiyosiy usullardan foydalanildi.

Kalit so‘zlar: *“Bahr al-asror”, Mahmud ibn Vali, Ashtarxoniylar, tarixshunoslik, ijtimoiy-madaniy hayot, Movarounnahr, Xuroson.*

ИЗУЧЕНИЕ ТРУДА «БАХР АЛ-АСРАР ФИ МАНАКИБ АЛ-АХЙАР»

Хафизов Сиёваш Окилджон угли,
базовый докторант Ташкентского государственного университета востоковедения
ORCID: 0009-0000-0138-5772
e-mail: siyovash.hafizov@mail.ru

Аннотация. Данное исследование посвящено истории изучения труда Махмуда ибн Вали «Бахр ал-асрар» и представляет собой краткий обзор научно-исследовательских работ, проведенных по данному источнику в период с конца XIX века по первую четверть XX века. Цель исследования заключается в анализе изысканий предшествующих ученых и определении аспектов,

оставшихся вне поля их внимания. В результате проведенного анализа было установлено, что исследователи преимущественно и в широком масштабе изучали историческую и географическую части «Бахр ал-асрар». Кроме того, выявлено осуществление весомых исследований по изучению содержания, структуры и рукописных списков данного сочинения.

Выяснилось, что разделы труда, содержащие биографии эмиров (имеющие важное значение в государственном управлении), а также сведения о полезных ископаемых и лекарственных растениях, были исследованы лишь частично. Наряду с этим установлено, что сведения о социальной жизни Мавераннахра и Хорасана конца XVI – первой половины XVII веков, а также разделы, посвященные биографиям улемов и шейхов, сыгравших важную роль в духовно-просветительской жизни региона, остались без должного внимания исследователей. В настоящей работе основное внимание акцентировано на определении того, какие именно аспекты «Бахр ал-асрар» преимущественно изучались учеными. В процессе последовательного изложения материала использовался метод периодизации, а при оценке трудов исследователей применялись критический и сравнительный методы.

Ключевые слова: *«Бахр ал-асрар», Махмуд ибн Вали, Аштарханиды, историография, социально-культурная жизнь, Мавераннахра, Хорасан.*

STUDY OF THE WORK “BAHR AL-ASRAR FI MANAQIB AL-AKHYAR”

Siyovash O. Hafizov,
PhD student at Tashkent State University of Oriental Studies
ORCID: 0009-0000-0138-5772
e-mail: siyovash.hafizov@mail.ru

Abstract. This study is dedicated to the research history of Mahmud ibn Wali’s work “Bahr al-Asrar”, providing a brief overview of the scholarly investigations conducted on this work from the late 19th century to the first quarter of the 20th century. The purpose of the research is to review the studies of previous scholars and to identify the aspects that have been overlooked. The findings reveal that researchers have primarily studied the historical and geographical sections of “Bahr al-Asrar” on a large scale. Furthermore, significant research has been carried out regarding the content, structure, and manuscript copies of the work.

The study also determined that the sections concerning the biographies of amirs – which hold substantial importance in state administration – as well as those detailing minerals and medicinal plants, have only been partially investigated. Concurrently, it was identified that the data regarding the social life of Transoxiana (Movarounnahr) and Khorasan in the late 16th and first half of the 17th centuries, along with the biographies of scholars and sheikhs who played a crucial role in spiritual and educational life, have remained neglected by researchers. This study focuses on identifying which specific dimensions of “Bahr al-Asrar” were mainly explored by previous scholars. In this regard, periodization was used to present the data sequentially, while critical and comparative methods were applied to evaluate the researchers’ works.

Keywords: *“Bahr al-Asrar”, Mahmud ibn Wali, the Ashtarkhanids, historiography, socio-cultural life, Transoxiana, Khorasan.*

KIRISH

Mahmud ibn Valining “Bahr al-asror fi manoqib al-axyor” (“Oliyjanob kishilarning fazilatlari haqida sirlar dengizi”) asari Ashtarxoniylardan (1601–1756) Balx hukmdori Nadr Muhammadxon (1591–1651; hukmronlik yillari 1606–1642, 1645–1651) topshirg‘iga binoan 1634–1641-yillar oralig‘ida fors tilida yozilgan. Ushbu asar ilohiyot, astrologiya, tarix, geografiya, etnografiya, mineralogiya, tasavvuf, hayvonot va nabotot olamiga doir muhim masalalarni o‘z ichiga oladi. Asar muqaddima, yetti jild va xotima qismlaridan iborat. Har bir jild alohida to‘rt rukndan (jami 28 rukn) tashkil topgan. Hozirgi kungacha I va VI jildlarning jami beshta qo‘lyozma nusxasi aniqlangan. Bulardan to‘rttasi O‘z FA Sharqshunoslik institutida (№1375, №1385, №2372 va №7418) va bittasi Londondagi India Office kutubxonasida (№575) saqlanadi. Ushbu tadqiqotda “Bahr al-asror” asarining yurtimizda va xorijda o‘rganilishiga e’tibor qaratildi. Izlanishlar natijasida Markaziy Osiyo tarixi bo‘yicha muhim ma’lumotlarni o‘zida jamlagan ushbu asar XIX asr oxirlaridan boshlab tadqiqotchilar e’tiborini jalb etganiga guvoh bo‘lindi va uni hozirgacha o‘rgangan olimlar tadqiqotlariga qisqa ekskurs berilib, ularda asarning qaysi jihatlari tahlil qilingani aniqlandi.

Markaziy Osiyo xalqlari tarixshunosligi masalalarini tadqiq etish, xususan, ilmiy jihatdan katta ahamiyatga ega, lekin nisbatan kam o‘rganilgan tarixiy asarlar, jumladan, “Bahr al-asror” asarini keng ko‘lamda o‘rganish va undagi muhim masalalarni keng ilmiy jamoatchilikka yetkazish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Zotan, XX asr ikkinchi yarmida “Bahr al-asror” yuzasidan tadqiqot olib borgan o‘zbek va qozoq olimlari tomonidan, asosan, asarning tarix va geografiyaga oid qismlari o‘rganilgan [Pishulina, 1969; Pishulina, 1983; Akimushkin, 1970]. Movarounnahr, Xuroson, Dashti Qipchoq, Sharqiy Turkiston va Shimoliy Afg‘oniston tarixi va geografiyasiga doir parchalar rus tiliga tarjima qilingan [Ahmedov, 1977; Ahmedov, 1988]. Pokistonlik va afg‘onistonlik olimlar esa asarning ma’lum qismlari matnini tadqiqot qismi bilan birga nashr qilganlar. Xususan, asarning I jildidan dastlabki yuz varaq, VI jildidan Balx tarixiga oid qismni hamda Mahmud ibn Valining Hindiston va Sarandibga sayohati matnlarini e’lon qilganlar [Islam, 1980; Herawi, 1981; Said et al., 1984]. Asardagi ma’lumotlar zamonaviy tarixshunoslik kontekstida yetarli darajada chuqur tahlil qilinmagan hamda manba nuqtai nazaridan to‘liq ochib berilmagan. Tadqiqotchilar asosan asardagi tarix va geografiyaga oid ma’lumotlarni chuqur tadqiq etganlar. Asarda hayvonlar, o‘simliklar, ijtimoiy hayot, mashhur shaxslar biografiyasi haqida keltirilgan ma’lumotlar o‘z izlanuvchilarini kutmoqda.

Mazkur tadqiqot ishining ilmiy yangiligi sifatida “Bahr al-asror” asarini o‘rganishga hissa qo‘shgan olimlarning ilmiy merosi chuqur tadqiq etilib, ular asosan asarning qaysi jihatlariga e’tibor qaratganlari aniqlanganini keltirish mumkin. Olib borilgan izlanishlar natijasida ilgarigi tadqiqotchilar ko‘proq asarni tarix va geografiya kontekstida o‘rganishgani hamda kitobdagi ijtimoiy-iqtisodiy tarix, biografiya, foydali qazilmalar, hayvonot va nabotot olamiga doir muhim ma’lumotlar izlanuvchilar e’tiboridan chetda qolganiga guvoh bo’lindi.

Mazkur tadqiqot natijalaridan o‘rta asrlar Markaziy Osiyo tarixini o’rganishda hamda mintaqa tarixshunosligi va manbashunosligi nazariyasini yangi faktlar va uslubiy yondashuvlar bilan boyitishda foydalanish mumkin.

MANBALAR VA METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda XIX asr oxirlaridan bugungi kungacha “Bahr al-asror” asariga oid chop etilgan monografiya, risola, ilmiy adabiyotlar va maqolalar birlamchi manba sifatida tanlab olindi. Xususan, V.V. Bartold, B.A. Ahmedov, R. Islom, H. Hiraviy, A.K. Alekseev va F.A. Saidovlar tomonidan olib borilgan keng miqyosli tadqiqotlar asos sifatida belgilandi. Shu bilan birga H.C. Ethe, A.Z. Validiy, A.A. Semyonov, B.G‘. G‘ofurov, K.A.Pishulina, M.A. Abdurahimov, T.I. Sultonov, I.G. Nizomiddinov, O.F. Akimushkin, R.D. McChesney, J.A. Burton, M.A. Xon, D. DeWeese, R. Foltz, V.P. Yudin, J.M. Tulibaeva, A. Saidov, A. Idiev, A.Q. Musoev, S.R. To‘raeva, O.O. Po‘latova va boshqalarning monografiya, risola va ilmiy maqolalari o‘rganildi.

Oldingi tadqiqotchilar ishlarini o‘rganishda tarixiy-tizimli va qiyosiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqotchilarning mavzuga yondashuvini aniqlashda tanqidiy usuldan istifoda etildi.

MUHOKAMA

Mahmud ibn Valining “Bahr al-asror” asarini o‘rganish XIX asr oxirlarida boshlangan. Ushbu asar to‘g‘risidagi ilk ma’lumotlarni V.V. Bartold (1869–1930) tadqiqotlarida uchratamiz. Olim 1899-yilda Londonga qilgan safari chog‘ida India Office kutubxonasida mazkur asarning VI jildi to‘rtinchi ruknini №575 raqam bilan saqlanayotgan qo‘lyozma nusxasini aniqlagan. Qo‘lyozmaning nusxalari topilguniga qadar uni Ashtarxoniylar sulolasi tarixiga bag‘ishlangan mustaqil asar, deb tasavvur qilgan [Bartold, 1904, s. 232–233]. U 1902-yil yozida Toshkentga qilgan ilmiy safari mobaynida general Jo‘rabek dodxoh (1840–1906) shaxsiy kolleksiyasini ko‘zdan kechirar ekan “Bahr al-asror”ning VI jildi birinchi, ikkinchi va uchinchi ruknlarini o‘z ichiga olgan qo‘lyozma nusxasiga duch keladi [Bartold, 1965, s. 257]. Ushbu qo’lyozma ayni damda O‘z FA Sharqshunoslik institutidagi Asosiy fondida (AF) №7418 raqami ostida saqlanadi. U mazkur qo‘lyozmani anchayin batafsil o‘rganib, “Turkistonga xizmat safari hisoboti” nomi ostida e’lon qiladi. V.V. Bartoldni asosan asardagi Sharqiy Turkiston to‘g‘risidagi ma’lumotlar qiziqtirgan. U “Bahr al-asror”da XVII asr o‘zbek xonlari saroyidagi rasmiy qabul marosimi haqida keltirilgan ma’lumotlarni ham o‘rgangan. U o‘zbek xonlari saroyidagi rasmiy qabul marosimi haqida bundayin batafsil ma’lumotlar o‘sha davrda yaratilgan boshqa asarlarda yoki Markaziy Osiyoga tashrif buyurgan elchilar esdaliklarida uchramasligini alohida e’tirof etgan [Bartold, 1974, s. 389]. “Bahr al-asror” asari VI jildi to‘rtinchi rukni xotima qismining XVII asr o‘zbek xonlari saroyidagi tartib-qoidalar va marosimlarga doir qismini tabdil va tarjima qilib nashr qilgan [Bartold, 1974, s. 388–399].

“Bahr al-asror”ni birinchilardan o‘rgangan g‘arb olimlaridan biri bu – britaniyalik sharqshunos H.C. Ethe (1844–1917) hisoblanadi. Tadqiqotchi “India Office kutubxonasida saqlanadigan fors tilidagi qo‘lyozmalar” nomli katalogining I jildida ushbu asarning India Office kutubxonasida saqlanadigan №575 raqamli qo‘lyozma nusxasining kodikologik belgilariga oid ma’lumot beradi. Unga ko‘ra, mazkur qo‘lyozma saroy kotibi Shoh Qosim tomonidan nasta’liq xatida muallif original nusxasidan ko‘chirilgan. Qo’lyozma jami 409 varaqdan iborat [Ethe, 1903, p. 229–230].

Mahmud ibn Valining “Bahr al-asror” asari ayrim qo‘lyozma nusxalariga doir ilk ma’lumotlarni A.Z. Validiyning (1890–1970) tadqiqotlarida ko‘rishimiz mumkin. 1913-yilning kuzida ilmiy safar bilan Farg‘ona vodiysiga tashrif buyurgan A.Z. Validiy Qo‘qon shahrida joylashgan Qo‘rxona masjidi imomi Mullo Rojiy (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari) shaxsiy kolleksiyasini ko‘zdan kechirish chog‘ida “Bahr al-asror” asari VI jildi ruknlarining parchalarini o‘z ichiga oluvchi qo‘lyozmaga duch keladi [Validov, 1915, s. 306]. B.A. Ahmedov (1924–2002) Validiy

ma’lumotlariga asoslanib, ushbu qo’lyozma ayni damda O‘zR FA ShI AFda saqlanayotgan №1385 raqamli qo‘lyozma ekanligini taxmin qiladi [Ahmedov, 1994, b. 231]. 1914-yil yozida Buxoroga tashrif buyurgan A.Z. Validiy Muhammad Xoja (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari) shaxsiy kolleksiyasida “Bahr al-asror” asari I jildining qo‘lyozma nusxasini uchratadi va Mahmud ibn Vali o‘z asarini yaratishda Hofiz Abru (1362–1430) va Rashididdin Tabib (1247–1318) ma’lumotlariga tayanganini ta’kidlaydi. U asarning muqaddima qismida keltirilgan uning jildlari va ruknlari haqidagi parchani tabdil qilib, chop etadi [Validov, 1916, s. 255–257].

Mahmud ibn Vali “Bahr al-asror” asarini yozishda Hofiz Tanishning (1540–1589) “Abdullanoma” asaridan foydalanganmi? degan savolga javob izlagan L.A. Zimin (1886–1920) V.V. Bartolddan farqli o‘laroq “Bahr al-asror” “Abdullanoma”dan mustaqil asar, degan to‘xtamga kelgan. U o‘z fikrini “Bahr al-asror” asari umumiy tarixga, “Abdullanoma” esa bir sulolaning ma’lum bir hukmdoriga bag‘ishlangani, birinchisidagi ma’lumotlar nisbatan qisqa, ikkinchisidagi esa ancha batafsil bayon qilingani bilan izohlagan. L.A. Zimin “Bahr al-asror” asarini Abdullaxon II (1533–1598; hukmronlik yillari 1583–1598) hukmronlik davrining so‘nggi yillari va Abdulmo‘minxonning (1568–1599; hukmronlik yillari 1598–1599) qisqa hukmronlik davri haqida ma’lumot beruvchi ilk birlamchi yozma manba ekanini e’tirof etgan [Umnyakov, 1930, s. 318–319].

“Bahr al-asror” asarining qo‘lyozma nusxalari haqida ma’lumot bergan hamda asardagi Ashtarxoniylar saroyidagi lavozimlar to‘g‘risidagi ma’lumotlaridan foydalangan olimlardan biri bu – A.A. Semyonov (1873–1958) hisoblanadi. U Buxoro xonligidagi lavozimlar va unvonlarni o‘rganishda V.V. Bartoldning “Bahr al-asror” asari asosida o‘zbek xonlari saroyidagi rasmiy qabul marosimlari yuzasidan olib borgan tadqiqotlariga tayangan [Semyonov, 1948, s. 137–153]. 1960-yilda A.A. Semyonov muharrirligida chop qilingan Sharq qo‘lyozmalari to‘plamining V jildida “Bahr al-asror”ning ayni damda O‘zR FA ShI AFda saqlanayotgan №1375, №1385 va №2372 raqamli qo‘lyozmalari haqida ma’lumot beriladi. To‘plamdan Mahmud ibn Vali va uning asarlari, “Bahr al-asror” asarining tuzilishi va uning jildlarida bayon qilingan asosiy mavzular joy olgan [Semyonov, 1960, c. 71–74].

1961-yil Dakkada o‘tkazilgan Pokiston tarixi konferentsiyasida B.G‘.G‘ofurov (1908–1977) o‘zining “Bahr al-asror” asari tadqiqiga bag‘ishlangan ma’ruzasi bilan ishtirok etadi. Tadqiqotchining mazkur maqolasi oradan besh yil o’tib, “Journal of the Pakistan Historical Society”da nashr qilinadi [Islam, 1980, p. 17]. Unda “Bahr al-asror” asari muallifi, uning Janubiy Osiyoga qilgan sayohati, safar davomida ko‘rgan ajoyibotlariga to‘xtalib, Mahmud ibn Vali singari sayyoh olimlarning Hindiston yarimoroliga qilgan sayohati mintaqa madaniyatini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etishi ta’kidlangan va Hindistonga qilgan sayohatidan olingan ayrim parchalar rus tiliga tarjimasi keltirilgan [Gafurov, 1966].

XX asr 50-yillaridan boshlab “Bahr al-asror” asari yuzasidan fundamental tadqiqotlar olib borgan tadqiqotchi-olimlardan biri B.A. AAhmedov hisoblanadi. Tadqiqotchi o‘zining “Ko‘chmanchi o‘zbeklar davlati” va “XVII–XVIII asr birinchi yarmida Balx tarixi” nomli monografiyalarining yuzaga kelishida “Bahr al-asror” asari asosiy manbalardan biri bo‘lganini alohida e’tirof etadi [Ahmedov, 1994, b. 231–232]. Tadqiqotchi 1965-yilda chop etilgan “Ko‘chmanchi o‘zbeklar davlati” nomli monografiyasida XIII–XIV asrlarda Dashti Qipchoqdagi siyosiy vaziyat, Abulxayrxon (1412–1468; hukmronlik yillari 1428–1468) boshchiligidagi O‘zbek ulusining tashkil topishi, davlat boshqaruvi haqida ma’lumot berishda bir necha yozma manbalar qatori “Bahr al-asror”dan ham foydalanadi [Ahmedov, 1965]. Oradan biroz vaqt o‘tib Mahmud ibn Vali va uning “Bahr al-asror” asariga

bag‘ishlangan kichikroq hajmdagi risolasini e’lon qiladi. Unda asar muallifining hayoti, faoliyati, Hindistonga qilgan sayohati, asarning tuzilishi, mazmuni singari masalalarga to‘xtaladi [Ahmedov, 1966].

B.A. Ahmedov “Bahr al-asror”ning I jildi geografiya qismini chuqur o‘rganib, mazkur jildda kelgan Movarounnahr, Qoshg‘ar, Yettisuv, Dashti Qipchoqning sharqiy qismi va Afg‘oniston tarixiy geografiyasiga doir ilmiy ahamiyatga molik muhim ma’lumotlarni rus tiliga tarjima qiladi. Rus tiliga qilingan tarjima, asar yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar va ko‘rsatkichlar bilan birga 1977-yilda alohida monografiya shaklida nashr qilinadi. Monografiya tadqiqot qismida Mahmud ibn Vali, uning ilmiy merosi, “Bahr al-asror” asarining tuzilishi, mazmuni muallif bayon uslubining o‘ziga xos jihatlari, manbalari va o‘rganilishiga atroflicha to‘xtaladi [Ahmedov, 1977, s. 3–12]. Tadqiqotchi mazkur monografiyani Mahmud ibn Valining boy ilmiy merosini o‘rganish va e’lon qilishga qo‘shilgan birinchi salmoqli hissa ekaniga alohida ishora qiladi [Ahmedov, 1977, s. 3]. Olim bu asarning faqat birinchi jildini o‘rganish bilan cheklanmay, XVII–XVIII asr birinchi yarmi Balx tarixi bo‘yicha olib borgan izlanishlarida asar VI jildi to‘rtinchi ruknining Balx tarixiga bag‘ishlangan qismidan foydalanadi [Ahmedov, 1982]. Keyingi izlanishlarida esa “Bahr al-asror” asari VI jildi to‘rtinchi ruknidan bir necha parchalarning rus tiliga qilingan tarjimalarini e’lon qiladi [Ahmedov, 1988]. Shu bilan birga, asardagi Ashtarxoniylar davrida Buxoro va Balx saroylarida katta mavqega ega bo‘lgan ayrim amaldorlarning tarjimai holiga doir ma’lumotlarni saralab oladi [Akhmedov, 1991, p. 169–171].

XVI–XIX asrlar Buxoro xonligida agrar munosabatlar tarixini tadqiq qilgan M.A. Abdurahimov (1916–1975) “Bahr al-asror” asaridagi yer egaligi, xo‘jalik turlari, ko‘chmanchilarga xos turmush tarzi, davlat amaldorlariga tegishli yerlarda xo‘jalik yuritish singari masalalarni o‘rgangan. Tadqiqotning manbashunoslik qismida “Bahr al-asror” asari qo‘lyozma nusxalari, manbalari, “Abdullanoma” asari bilan o‘xshash jihatlariga to‘xtalgan [Abdurahimov, 1966, s. 16–17]. Buxoro xonligi davlat boshqaruvida qo‘shbegining o‘rni va roli haqida izlanishlar olib borgan tadqiqotchi, ushbu lavozim egalarining saroy rasmiy qabul marosimlaridagi o‘rnini aniqlashda “Bahr al-asror” asariga murojaat qiladi [Abdurahimov, 1974, s. 57].

Pokistonlik tadqiqotchilardan Riyoz al-Islom (1919–2008) “Bahr al-asror”ning sayohatnoma qismini o‘rganishga katta hissa qo‘shadi. U asar haqidagi dastlabki maqolalarida, ushbu kitob bilan Londonda tanishgani va asar unda katta qiziqish uyg‘otganini ma’lum qiladi [Islam, 1966, p. 93]. Riyoz al-Islom XVI–XVIII asrlardagi Hindiston va Eron aloqalarini yoritishda mazkur asardan foydalangan. Olim Mahmud ibn Vali sayohati davomida duch kelgan va o‘z esdaliklarida qayd etgan

eng muhim voqealardan biri Balxga qaytish chog‘ida Pushang qal’asi hokimi Sherxon Afg‘on va Qandahor hukmdori Alimardonxon o‘rtasidagi nizoga guvoh bo‘lgani ekanini ta’kidlaydi [Islam, 1970, p. 364]. U mazkur voqea boshqa asarlarda ham uchrashi, ammo hech qaysi bir muallif bu voqeani Mahmud ibn Validek batafsil yoritmaganini qayd etadi. R. Islom Mahmud ibn Valining Hindiston va Sarandibga qilgan sayohatidan ko‘zlagan maqsadi g‘ayritabiiy narsalarni ko‘rish ekanligini eslatadi. U keyinchalik, “Bahr al-asror” asari VI jildi to‘rtinchi ruknining xotimasidagi muallifning Hindiston va Sarandibga qilgan sayohati qismi tanqidiy matnini tadqiqot va ko‘rsatkichlar bilan birga nashr qiladi. Tanqidiy matnni tayyorlashda “Bahr al-asror”ning Londondagi India Office kutubxonasida saqlanayotgan №575 va O‘zR FA ShI AFda saqlanayotgan №1385 raqamli qo‘lyozma nusxalaridan olingan fotonusxalardan foydalanadi [Islam, 1980, p. 10]. R. Islom asarining tadqiqot qismi ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, olim mazkur qismda asar muallifi, asarning mazmuni, tuzilishi, bayon

uslubi, matn tuzilishi, tabdil qilish jarayonidagi muammolar, Mahmud ibn Vali sayohatining taqvimi va sayohat qilgan shaharlarining tavsifiga batafsil to‘xtaladi [Islam, 1980].

“Bahr al-asror”ning Sharqiy Turkiston va Qozog‘iston tarixiga doir qismlarini v(1934–2021) o‘rgangan. Tadqiqotchi asar va uning muallifi, qo‘lyozma nusxalari, manbalari haqida ma’lumot berish bilan birga “Bahr al-asror” asari VI jildi ikkinchi va uchinchi ruknining ba’zi qismlari, jumladan, Abdurashidxonning (1510–1563; hukmronlik yillari 1533–1563) Qoshg‘ar va Mog‘ulistondagi hukmronligi, Abdulkarimxon (1529–1591; hukmronlik yillari 1560–1591) va undan so‘ng o‘g‘li Muhammadxonning (1538–1610; hukmronlik yillari 1591–1610) taxtga chiqishini, Shayboniylar (1501–1601) sulolasining Dashti Qipchoq boshqaruvida muhim ahamiyat kasb eta boshlashi, Abulxayrxonning hukmronligi va uning vafotidan so‘ng sulolaning zaiflashuvi hamda Muhammad Shayboniyxonning (1451–1510; hukmronlik yillari 1501–1510) siyosiy kurash maydoniga kirib kelishi va boshqalarni rus tiliga tarjima qiladi [Pishulina, 1969, s. 328–368] U XVI–XVII asr birinchi yarmi Markaziy Osiyo va Sharqiy Turkiston tarixi bilan shug‘ullanadigan mutaxassislar albatta Mahmud ibn Vali asariga murojaat qilishlari lozimligini ta’kidlaydi [Pishulina, 1983, s. 35].

T.I. Sultonov (tav. 1940), asosan, “Bahr al-asror” asari muallifi foydalangan manbalarga to‘xtalgan. U asar VI jildi uchinchi ruknining Temur Sulton (vaf. 1521) va Ubaydullaxonlarning (1486–1540; hukmronlik yillari 1533–1540) 1510-yilda Qosimxonga (1445–1518–21; hukmronlik yillari 1511/13–1518/21) qarshi yurishi qismini “Tarixi Rashidiy” va “Zubdat al-asar” singari asarlardagi tegishli qismlar bilan solishtirib ko‘radi. Natijada, tadqiqotchi ushbu hodisa “Tarixi Rashidiy”da biroz boshqacharoq, “Zubdat al-asar” va “Bahr al-asror” asarlarida esa bir-biriga ancha yaqin tasvirlanganining guvohi bo‘ladi [Sultanov, 1969, s. 32].

IX–XVIII asrlar Markaziy Osiyo va Hindiston o‘rtasidagi munosabatlar bo‘yicha tadqiqot olib borgan I.G. Nizomiddinov o‘z izlanishlarida “Bahr al-asror” muallifining Hindiston va Sarandibga qilgan sayohati tafsilotlariga to‘xtaladi. Tadqiqotchi Mahmud ibn Valining sayohat yo‘nalishiga, ayniqsa, Boburiy hukmdor Shoh Jahon (1592–1666; hukmronlik yillari 1628–1658) qabulida bo‘lganiga alohida e’tibor qaratadi. I.G. Nizomiddinovga ko‘ra, Shoh Jahon Mahmud ibn Valiga alohida ehtirom ko‘rsatib, unga libos, ot va fil sovg‘a qiladi [Nizamutdinov, 1969, s. 122–124].

XVI asr 30-yillari – XVII asr 60-yillarida Mo‘g‘ullar davlatining o‘zbeklar va qozoqlar bilan tashqi munosabatlari masalalarini atroflicha o‘rgangan O.F. Akimushkin (1929–2010), mazkur davr haqida hikoya qiluvchi yozma manbalar qatori “Bahr al-asror” asariga ham murojaat etadi. U muallif o‘z asarining sezilarli qismini Mo‘g‘ullar davlati tarixini yoritishga bag‘ishlaganini ta’kidlaydi [Akimushkin, 1970, s. 239]. Shoh Muhammad ibn Mirzo Fozil Churas (vaf. 1694) qalamiga mansub “Tarix” asarining tanqidiy matni va rus tiliga qilingan tarjimasini tadqiqot, izohlar va ko‘rsatkichlar bilan nashr qilgan ushbu tadqiqotchi “Bahr al-asror” va “Tarix” asarlarini o‘zaro solishtirib, ulardagi Chig‘atoy xonlarining hukmronlik tarixiga doir ma’lumotlar bir-biriga yaqin ekanligiga guvoh bo’ladi [Akimushkin, 2010, s. 102–104].

“Bahr al-asror” asarining Balx tarixiga doir qismini o‘rganishga katta hissa qo‘shgan olimlardan biri bu – Moyil Hiraviy (1922–1995) hisoblanadi. Tadqiqotchi “Bahr al-asror” asari VI jildi to‘rtinchi ruknining Balx tarixiga oid qismini (305a–374b) tabdil qilib, kitob bo‘yicha olib borgan izlanishlari natijasini ko‘rsatkichlar bilan nashr etadi [Herawi, 1981]. Ushbu tadqiqot katta ilmiy ahamiyatga ega bo‘lib, uning yuzaga kelishi natijasida “Bahr al-asror” asari matnini o‘qish va

tushunish imkoniyati yanada oshdi. Tadqiqotchi asarning mazkur qismini nashrga tayyorlashda uning Londondagi India Office kutubxonasida saqlanayotgan №575 raqamli qo‘lyozma nusxasining mikrofilmi va fotonusxasi hamda Hofiz Nur Muhammad Ko‘hgadoiy kutubxonasida saqlanadigan mashinkada terilgan nusxasidan foydalangan [Herawi, 1981, p. 3]. M. Hiraviy №575 raqamli qo‘lyozmaning tashqi va ichki belgilari, muallifning nazm va nasr uslublari haqida batafsil bayon qilgan. U Mahmud ibn Vali “Bahr al-asror”ning Balx tarixiga oid qismini yozishda Abu Bakr Abdulloh ibn Umar ibn Muhammad ibn Dovud al-Voiz Safiyiddin (1119–XII asr 90-yillari) tomonidan arab tilida yozilgan hamda Abdulloh ibn Muhammad ibn al-Qosim al-Husayniy (yash. XIII) tomonidan fors tiliga o‘girilgan “Fazoyili Balx” (“Balxning fazilatlari”) asariga tayangani, shu bilan birga o‘z kuzatishlari asosida qo‘lga kiritgan ma’lumotlaridan ham foydalanganini qayd etib o‘tgan [Herawi, 1981, p. 7–8].

“Bahr al-asror” asari VI jildi to‘rtinchi ruknida XVII asr Ashtarxoniylar saroyida katta nufuzga ega bo‘lgan amirlar biografiyasiga doir ma’lumotlarni amerikalik tadqiqotchi R.D.McChesney (tav. 1944) o‘rganadi. Uning guvohlik berishicha, Mahmud ibn Vali “Bahr al-asror” asari VI jildi to‘rtinchi ruknining 124a–126b varaqlarida Buxoroda faoliyat yuritgan 11 nafar hamda 277b–286a va 290b–304b varaqlarida Balx saroyida xizmat qilgan 65 nafar, jami 76 nafar amir biografiyasiga doir qimmatli ma’lumotlarni keltirgan [McChesney, 1983, p. 34]. Tadqiqotchi asardagi turk-mo‘g‘ul qabilalari, o‘zbek urug‘lari va ayrim nufuzli amirlar tarjimai holiga doir ma’lumotlarni ingliz tiliga tarjima qiladi. Ashtarxoniylar sulolasi hukmronlik davri bo‘yicha ham izlanishlar olib borgan R.D. McChesney ushbu sulola vakillaridan biri Boqi Muhammadxonning (1579–1605; hukmronlik yillari 1601–1605) ham faoliyatiga to‘xtalib o‘tadi. Xususan, izlanuvchi “Bahr al-asror” asari VI jildi to‘rtinchi ruknining 44b–76a varaqlarida Boqi Muhammadxonning Xuroson va Movarounnahrdagi faoliyatiga doir ma’lumotlardan foydalanadi [McChesney, 1980, p. 70–71]. Ashtarxoniylar davrida Balxdagi saroy majmuasi “davlatxona”ga to‘xtalgan tadqiqotchi ushbu majmua haqida “Bahr al-asror”ning Balx tarixi qismida kelgan ma’lumotlardan istifoda etadi. U Mahmud ibn Vali Nadr Muhammadxon tomonidan saroy bosh kutubxonachisi etib tayinlanganini eslatish asnosida, u o‘z asarini yozishda qo‘l ostidagi tarix, geografiya, ilohiyot, Qur’on tafsiri, tasavvufga oid ko‘plab yozma manbalardan foydalanganini ta’kidlaydi [McChesney, 2009, p. 108].

Mahmud ibn Valining “Bahr al-asror” asari I jildini tadqiq etishga pokistonlik olimlar, jumladan, H.M. Said, S.M. Al-Haq va A.Z. Xon katta hissa qo‘shishgan. Ular asar birinchi jildining dastlabki yuz varag‘i va oxirgi qismidan parchalarni kirish, tadqiqot, izohlar va ko‘rsatkichlar bilan nashr qilishgan [Said et al., 1984]. Ushbu tadqiqotchilarning izlanishlari natijasi o‘laroq bugungi tadqiqotchilar “Bahr al-asror” asari I jildining ancha murakkab matnini yanada yaxshiroq o‘qish va tushunish imkoniyatiga ega bo‘lishdi. Tadqiqot avvalida mualliflar Mahmud ibn Valining hayoti va faoliyati, ilmiy merosi, “Bahr al-asror” asari, tuzilishi, matn xususiyatlari, qo‘lyozma nusxalari va o‘rganilishi singari masalalarga to‘xtalganlar [Said et al., 1984, p. 9–57]. “Bahr al-asror” asari I jildining dastlabki yuz varag‘ini ayni damda O‘zR FA ShI AFda saqlanayotgan №2372 raqamli qo‘lyozma nusxadan olingan fotonusxa asosida nashrga tayyorlashgan. Tadqiqotchilar asar I jildini manbashunoslik nuqtai nazaridan ham keng miqyosda tahlil qilishgan. Ular Mahmud ibn Valining Hindiston va Sarandibga qilgan sayohatini ham e’tibordan chetda qoldirmasdan, mazkur qismni o‘rganishda Riyoz al-Islomning olib borgan tadqiqotlariga tayanganlar [Said et al., 1984, p. 26–31].

XVI asr oxiri – XVII asr birinchi yarmi Markaziy Osiyo tarixini tadqiq etgan g‘arb olimlaridan biri A.J. Burtun o‘z izlanishlarida Ashtarxoniylar davrida Buxoro xonligida ijtimoiy-siyosiy va savdo-iqtisodiy hayot masalalariga atroflicha to‘xtalgan. Tadqiqotchi XVI asr oxirlarida Shayboniylar sulolasining hukmronligi barham topgach, Ashtarxoniylar sulolasi boshqaruvni o‘z qo‘liga olishi hamda ushbu suloladan Buxoro xonligi taxtiga chiqqan ilk hukmdorlar haqida yozishda Ashtarxoniylar, Safaviylar (1501–1736) va Boburiylar (1526–1858) saroy tarixchilarining ma’lumotidan foydalanadi. U mazkur saroy tarixchilari qatori Mahmud ibn Valining “Bahr al-asror” asaridagi XVI asr oxiri – XVII asr boshlarida Buxoro xonligi taxtiga chiqqan Ashtarxoniy hukmdorlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘rganadi hamda zamondosh muarrixlarning kitoblari bilan solishtiradi [Burton, 1988, p. 482–488]. Ashtarxoniylardan Balx va Buxoroda hukmronlik qilgan Nadr Muhammadxon davrini ham o‘rgangan A.J. Burton ushbu hukmdorning Boburiylar va Safaviylar davlati tarixchilari tomonidan ochko‘z, qo‘rqoq, noshukur hamda o‘z akasini taxtdan ag‘darishga uringan kimsa sifatida ta’riflanganiga guvoh bo‘ladi. Tadqiqotchi markaziy osiyolik tarixchilar va rus elchilari kundaliklarini o’rganishi natijasida buning aksini ko‘radi. Xususan, Nadr Muhammadxonning ota bir ona boshqa akasi Imomqulixon (1589–1644; hukmronlik yillari 1611–1642) bilan samimiy munosabati, Balxda uni alohida e’tibor bilan kutib olishi va ko‘zi ko‘r bo‘lib, saltanat ishlarini bajarolmay qolganida Makka va Madina shahriga muqaddas haj amallarini ado etish maqsadida yuborgani qayd etilganining shohidi bo‘ladi. A.J. Burton yuqoridagi voqealar haqida yozishda Nadr Muhammadxonning topshirig‘iga binoan yozilgan “Bahr al-asror” asariga murojaat qiladi [Burton, 1988].

Hozirgi kungacha “Bahr al-asror” asarining eng ko‘p o‘rganilgan qismi bu – Mahmud ibn Valining Hindiston va Sarandibga sayohati hisoblanadi. M.A. Xon ham Mahmud ibn Valining Janubiy Hindiston bo‘ylab qilgan sayohati hamda ushbu sayohat davomida borgan joylari va ko‘rgan narsalari, jumladan, hindlarning ibodatxonalari haqidagi ma’lumotlarni o‘rgangan. Tadqiqotchi asarning ushbu qismidan parchalarni ingliz tiliga tarjima qiladi [Khan, 1989]. U Janubiy Hindistonga safar qilgan Mahmud ibn Valining sayohat yo‘nalishidan kelib chiqqan holda, “Bahr al-asror” asarining sayohat yo‘nalishi aks etgan xaritani taqdim etadi [Khan, 1989, p. 269].

Oltin O’rda hukmdorlari tarixi, O‘zbekxonning (1282–1342; hukmronlik yillari 1312–1342) islom dinini qabul qilishida muhim rol o‘ynagan Sayyid Ato (yash. XIII–XIV) va Markaziy Osiyo xonliklarida uning avlodlariga berilgan “naqib” unvoni singari masalalarni D. Deviz tadqiq etgan. Tadqiqotchi naqib lavozimi sohiblarining XVI asr oxiri – XVII asr birinchi yarmida xondan keyingi asosiy shaxs ekani va saroy rasmiy qabul marosimlarida hukmdorning chap tomonidan o‘rin olishi singari masalalarni bayon qilishda Mahmud ibn Valining “Bahr al-asror” asariga murojaat qilgan [DeWeese, 1995, p. 612–634]. XVII asr birinchi yarmida Boburiylar Hindistoniga sayohat qilgan markaziy osiyolik sayyohlar hamda Markaziy Osiyo va Boburiylar davlati o‘rtasidagi madaniy aloqalarni chuqur tahlil qilgan R. Foltz Mutribiy Samarqandiy (1558–XVII asr 30-yillari) va Mahmud ibn Vali misolida ikki mintaqa munosabatlariga to‘xtaladi. Tadqiqotchi o‘z izlanishlari natijasida Mutribiy Samarqandiyning sayohatdan ko‘zlagan aniq maqsadi Boburiy hukmdor Jahongirdan (1569–1627; hukmronlik yillari 1605–1627) o‘z oilasi duch kelgan moddiy qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun yetarli darajada moddiy mablag‘ olish ekanligini qayd etadi. Hatto hukmdorning iltifoti, alohida e’tibori va moddiy rag‘batlantirishi Mutribiyni Hindistonga ko‘proq muddat qolishga sabab bo‘lmaydi. Natijada, u Samarqandga qaytib ketadi [Foltz, 1996, p. 369]. R. Foltz Mahmud ibn Vali bilan bog‘liq vaziyatda buning aksiga guvoh bo‘lganini ta’kidlaydi.

Tadqiqotchiga ko‘ra, Mahmudning sayohatdan ko‘zlagan asosiy maqsadi g‘ayrioddiy narsalarni tomosha qilish bo‘lgan. Bu to‘g‘rida Mahmudning o‘zi “Bahr al-asror” asarining Hindiston va Sarandibga sayohat qismida ta’kidlagan [Foltz, 1996, p. 369–370].

XX asr boshida “Bahr al-asror” yuzasidan izlanishlar olib borgan V.P. Yudin o‘z tadqiqotlarida asosan XV–XVII asrlar Qozog‘iston tarixiga doir masalalarga to‘xtalgan. Tadqiqotchi “Bahr al-asror”ning mazmuni, tuzilishi, qo‘lyozma nusxalari va asarda yoritilgan mavzular yuzasidan bir necha tahliliy maqolalar chop qilgan [Yudin, 2001]. Ashtarxoniylar davri tarixiga doir manbalarni tahlil qilgan tadqiqotchi J.M. Tulibayeva ushbu sulola tarixi bo‘yicha muhim ma’lumotlarni o‘z ichiga oluvchi “Bahr al-asror” asariga ham murojaat qiladi. Tadqiqotchi asar va uning muallifi haqida ma’lumot berish bilan birga undagi Jo‘jixon (1178–1227; hukmronlik yillari 1207–1227) avlodlari, To‘qay-Temuriylarning (Ashtarxoniylar) Dashti Qipchoqdagi faoliyati, Abulxayrxon boshchiligidagi O‘zbek ulusi, Ashtarxoniylarning Buxoro xonligi taxtini egallashi, mazkur sulola hukmronligi davrida qozoqlarning Movarounnahrga bosqini va qozoq xonlari bilan munosabatlari haqida keltirilgan ma’lumotlardan keng foydalanadi [Tulibayeva, 2003, s. 127–135].

A.K. Alekseyev ham Mahmud ibn Valining “Bahr al-asror” asarini chuqur o’rganishga katta hissa qo‘shgan tadqiqotchilardan biri hisoblanadi. Tadqiqotchi hatto nomzodlik dissertatsiyasini ham mazkur asar yuzasidan himoya qiladi [Alekseyev, 2004]. Dissertatsiyasi asosida tayyorlagan To‘qay-Temuriylar davlatining siyosiy tarixiga bag‘ishlangan monografiyasida “Bahr al-asror” asarining tuzilishi, mazmuni, manbalari, qo‘lyozma nusxalari, o‘rganilishi singari masalalarga batafsil to‘xtaladi [Alekseyev, 2006]. Tadqiqotchining “Bahr al-asror” asari tadqiqining turli jihatlariga bag’ishlangan qator ilmiy maqolalari va ma’ruzalari ham e’lon qilingan. A.K. Alekseyev o‘z maqolalaridan birida ancha bahsli mavzulardan biri bo‘lgan “Bahr al-asror” asarining yozilgan sanasini aniqlash masalasiga to‘xtalgan [Alekseyev, 2003]. Uning fikricha, bu asar 1634–1641-yillar oralig‘ida yozilgan. Tadqiqotchi “Bahr al-asror”ning qo‘lyozma nusxalari, jumladan, O’zR FA ShI AFda saqlanayotgan №7418 raqamli qo‘lyozmasi yuzasidan olib borgan izlanishlari natijasida oldingi tadqiqotchilardan farqli o‘laroq Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti Sankt-Peterburg filialida saqlanayotgan FV-258 raqamli fotonusxa O’zR FA ShI AFda saqlanayotgan №7418 raqamli qo‘lyozmadan emas, balki №1385 raqamli qo‘lyozmadan olingan nusxa ekanini isbotlab bergan [Alekseyev, 2003, s. 128–129]. Olim “Bahr al-asror” asaridagi Ashtarxoniylardan Buxoro taxtiga chiqqan dastlabki hukmdorlar, sulola davrida davlat boshqaruvi, feodal yer egaligi, saroy lavozimlari singari ma’lumotlarni ham o‘rgangan.

XVII–XVIII asr birinchi yarmi Buxoro xonligi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatini o‘rgangan A. Saidov izlanishlarida XVII asr birinchi yarmi Buxoro xonligi tarixi bo‘yicha muhim ma’lumotlarni o‘zida jamlagan birlamchi manba “Bahr al-asror” asariga ham murojaat qilgan [Saidov, 2007, s. 9–12]. Tadqiqotchi X.N. Farruxiyor bilan hamkorlikda olib borgan izlanishlarida Mahmud ibn Valining Buxoro xonligining Hindiston va Eron bilan munosabatlariga oid ma’lumotlarni o‘rgangan. Ular Buxoro xonligi o‘z tasarrufida bo‘lgan Balxni qo‘lga kiritish istagida bo‘lgan Boburiylar va Safaviylar davlati bilan diplomatik aloqalarni uzmagani hamda tomonlar o‘rtasida doimiy ravishda o‘zaro elchilar almashinuvini yo‘lga qo‘yilgani, shuningdek, mazkur elchilik missiyalari haqida ma’lumot berishda “Bahr al-asror” asariga murojaat qilganlar [Saidov & Farruxiyar, 2015, s. 34–41]. Mahmud ibn Valining XVI asr oxiri Movarounnahr tarixiga doir ma’lumotlarini tadqiq etgan A. Saidov, ularning mazkur davr bo‘yicha muhim ekanligini ta’kidlash asnosida keltirilgan materiallar

Shayboniylar sulolasi boshqaruvi tarixi bilan bog‘liq ko‘plab bo‘shliqlarni to‘ldirishini e’tirof etadi [Saidov, 2017, s. 18].

Darhaqiqat, “Bahr al-asror” asarining Tojikistonda o‘rganilishiga katta hissa qo‘shgan olimlardan biri bu – F.A. Saidov sanaladi. U o‘zining asarga doir maqolalari bilan “Bahr al-asror”ning o‘rganilishiga munosib hissa qo‘shgan. Tadqiqotchi nomzodlik dissertatsiyasini Mahmud ibn Valining “Bahr al-asror” asaridagi XVI–XVII asr birinchi yarmi Movarounnahr va Xuroson tarixiy geografiyasiga oid ma’lumotlar asosida yaratadi [Saidov, 2022]. Dissertatsiyada Mahmud ibn Valining hayoti, ilmiy merosi, Hindiston va Sarandibga sayohati davomida duch kelgan g‘aroyibotlari, “Bahr al-asror” asari va uning tuzilishi, qo‘lyozma nusxalari, o‘rganilishi hamda asardagi Movarounnahr va Xuroson tarixiy geografiyasiga doir ma’lumotlarga batafsil to‘xtaladi. U asardagi XVII asr birinchi yarmida hukmronlik qilgan Ashtarxoniylar sulolasi vakillariga doir ma’lumotlarni ham o‘rganadi. F.A.Saidov ma’lumotlariga ko‘ra, ushbu sulolaning ilk hukmdorlari haqidagi ma’lumotlar yozma manbalarda deyarli uchramaydi. Mahmud ibn Valining “Bahr al-asror” asarida esa ular haqidagi tarqoq ma’lumotlarni uchratish mumkin [Saidov, 2019, s. 264]. Tadqiqotchi XVII asr ilk o‘n yilligida hukmronlik qilgan Ashtarxoniylar sulolasi vakillari, jumladan, Vali Muhammadxon (1579–1611; hukmronlik yillari 1606–1611) davrini o‘rganadi. U Vali Muhammadxon davri hokimiyatning zaiflashuvi, o‘zbek qabilalari orasida Din Muhammadxonning farzandlari Imomquli va Nadr Muhammadlarning mavqeining mustahkamlanishi, aka-ukalarning amakilariga qarshi kurashda g‘olib chiqishi, Vali Muhammadxonning Safaviylar hukmdori Shoh Abbos (1571–1629; hukmronlik yillari 1588–1629) yordamida Buxoroni qayta egallashi va nihoyat Buxoro xonligida Imomqulixon va Nadr Muhammadxonlarning mutlaq hokimiyati qaror topishi haqida yozishda ushbu davr tarixchisi Mahmud ibn Valining “Bahr al-asror” asaridan foydalanadi [Saidov, 2020].

XVII asr boshlarida Buxoro xonligi bilan Safaviylar davlati o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rgangan A.Q. Musoyev Shayboniylar sulolasi barham topgandan so‘ng Safaviylarning Movarounnahrga yurishi tafsilotlari haqida yozishda birlamchi manba sifatida “Bahr al-asror” asariga murojaat qilgan. Tadqiqotchiga ko‘ra, Abdullaxon II vafotidan so‘ng (1598) Sabzavor, Hirot va Mashhad shaharlarini qo‘lga kiritgan Shoh Abbos Movarounnahrning kirish eshigi bo‘lgan Balx shahriga ko‘z olaytira boshlagan. Buxoro xonligi va Safaviylar o‘rtasida Balx uchun bo’lgan kurashda Ashtarxoniylarning qo‘li baland kelgan [Musoyev, 2022, s. 16–17]. “Bahr al-asror”dagi ma’lumotlarga ko‘ra, strategik jihatdan muhim hisoblanganligi sababdan bevosita Buxoro xonligi valiahd shahzodalari tomonidan boshqarilgan.

“Bahr al-asror” asari umumiy tarix, geografiya, mineralogiya va biografiya sohalaridan tashqari etnografiya, astrologiya, hayvonot va nabotot olamiga doir muhim ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Asardagi etnografik ma’lumotlarni o‘rganishga yosh tadqiqotchilardan biri A. Idiyev o‘z hissasini qo‘shgan. Tadqiqotchiga ko‘ra, “Bahr al-asror” asarida Movarounnahr, Xuroson va Dashti Qipchoq hududlarida yashagan etnik guruhlar haqida ancha batafsil ma’lumotlar keltirilgan. Ularning xo‘jalik faoliyatiga oid axborotlar mintaqa va shaharlar tavsifi doirasida berilgani asarning o‘ziga xos ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. A. Idiyevning ta’kidlashicha, “Bahr al-asror” asarida keltirilgan Markaziy Osiyo hududiga oid etnik ma’lumotlarning aksari ilgari yozilgan asarlardan olingan bo‘lsa-da, muallif ularni o‘z davriga oid yangi ma’lumotlar bilan to‘ldirgan [Idiyev, 2021, b. 22]. Ashtarxoniylar tarixiga oid ba’zi manbalardagi etnik ma’lumotlar yuzasidan ham izlanishlar olib borgan ushbu

tadqiqotchi bir necha asarlar qatori “Bahr al-asror” asaridagi ma’lumotlar asosida XVII asr boshlarida Markaziy Osiyoda keng tarqalgan etnik guruhlarning nomi va yashaydigan joylarini alohida jadval holida o‘z tadqiqotlarida keltiradi [Idiyev, 2021, b. 47].

“Bahr al-asror” asaridagi turli foydali qazilmalar, jumladan, metallarga oid ma’lumotlarni S.R. To‘rayeva o‘rgangan. Tadqiqotchi “Bahr al-asror” asarining ayni damda O‘zR FA ShI AFda saqlanayotgan №2372 raqamli qo‘lyozmasidagi foydali qazilma konlari, metallarning xususiyatlari va ayrim qimmatbaho metall konlari joylashgan mintaqalar haqidagi ma’lumotlardan foydalangan. S.R. To‘rayevaga ko‘ra, Mahmud ibn Vali o‘z asarida 290 ta foydali qazilma koni haqida ma’lumot bergan [Turaeva, 2023, p. 145]. Markaziy Osiyo mineralogiyasiga oid asarlarning qiyosiy tahlilini amalga oshirgan ushbu tadqiqotchi Mahmud ibn Valining asaridagi minerallarga oid qism, o‘zining hajmi, foydali ma’lumotlarining ko‘pligi va muhimligi bilan ajralib turishini ta’kidlaydi [Turaeva, 2023, p. 102]. Mahmud ibn Valining minerallarga oid qarashlari Abu Rayhon Beruniy (973–1048) va Muhammad ibn Mansur talqinlaridan (yash. XV) biroz farq qilgan. Mahmud ibn Vali “Bahr al-asror” asarining mineralogiyaga bag‘ishlangan qismini uchga ajratgan. Birinchisida metallar va turli birikmalar, ikkinchisida metallarning qimmatbaho toshlarga vazn jihatidan nisbati, uchinchi qismida esa 180 dan ortiq o‘rtacha qiymat va xususiyatga ega toshlarning ilmiy tavsifi keltirilgan. Mahmud ibn Vali o‘z asarining ma’danshunoslikka bag‘ishlangan qismida Abu Rayhon Beruniy, Muhammad Zakariyo Qazviniy (1203–1283), Hamidulloh Qazviniy (1281–1350) va Muhammad ibn Mansur asarlaridan foydalangan. S.R. To‘raevaning fikricha, Mahmud ibn Vali metallarni, ayniqsa, oltin va kumushni tavsiflar ekan, ularning pul va tovar muomalasidagi roliga alohida e’tibor qaratgan [Turaeva, 2023, p. 102–103].

“Bahr al-asror” asari I jildidagi xalq tabobatiga doir ma’lumotlarni O. Po‘latov o‘rgangan. Tadqiqotchiga ko‘ra, “Bahr al-asror” muallifi turli hududlar aholisining turmush tarzi, uy-joylari va mashg‘ulotlarini tasvirlash bilan birga, ularning turli kasalliklarni davolash usullari va hududlarda o‘suvchi dorivor o‘simliklarga ham to‘xtalib o‘tgan. Suv havzalari haqida ma’lumot berish asnosida shifobaxsh buloqlar va ulardan foydalanish haqida ham yozgan [Pulatov, 2025, p. 78]. O. Po‘latovning guvohlik berishicha, Mahmud ibn Vali turli hududlarni tasvirlar ekan, u yerda yashovchi xalqlar tomonidan tabobatda qo‘llanilgan dorivor vositalar haqida, geografiyaga oid qismida esa turli hududlarda qo’llaniladigan dorivor giyohlar va ularning xususiyatlariga to‘xtalganini, shuningdek, ba’zi hududlarning sanitariya holati va ayrim mintaqalarda keng tarqalgan kasalliklar haqida ham ma’lumot bergan [Pulatov, 2025, p. 80–82].

XULOSA

Mahmud ibn Valining “Bahr al-asror” asarini keng miqyosda o‘rganish XIX asrdan boshlanib, hozirgi kungacha davom etmoqda. O‘tgan davr mobaynida asarning tuzilishi, mazmuni, manbalari, qo‘lyozma nusxalari va qamrab olgan mavzular yuzasidan qator maqola, monografiya, risola va ilmiy ishlar nashr qilindi. Ilgarigi tadqiqotchilar, asosan, asarning XIII–XVII asrlar Markaziy Osiyo, Qozog‘iston va Sharqiy Turkiston tarixi, geografiyasiga doir qismlarini atroflicha o‘rganishgan. “Bahr al-asror”dagi davlat amaldorlari va siyosiy arboblar biografiyasi hamda asardagi foydali qazilmalar, o‘simliklar va tibbiyotga oid ma’lumotlar qisman tadqiq etilgan. Shu bilan birga, mazkur yo‘nalishlarda o‘z javobini kutib yotgan mavzular hali juda ko‘p. Mahmud ibn Valining asaridagi tadqiqotchilar e’tiboridan chetda qolgan mavzular qatorida ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy-ma’rifiy hayot hamda XVI asr oxiri – XVII asr

boshlarida Movarounnahr va Xurosonda yashab ijod qilgan din peshvolari, ulamolar, tasavvuf namoyondalari, shoirlar va boshqalarga doir biografik ma'lumotlarni keltirib o'tish mumkin. Bu ma'lumotlarni o'rganish tadqiqotchilardan ancha kuch, mehnat va g'ayrat talab qiladi. Zero, eslatib o'tilgan qismlardagi ko'plab ma'lumotlar boshqa asarlarda deyarli uchramaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduraimov, M.A. (1966). Ocherk agrarnix otnosheniy v Buxarskom xanstve v XVI – pervoy polovine XIX veka (T. 1). Tashkent: Fan. [Abduraimov, M.A. (1966). An Essay on Agrarian Relations in the Bukhara Khanate in the 16th – First Half of the 19th Century (Vol. 1). Tashkent: Fan. (in Russian)].
2. Abduraimov, M.A. (1974). Koshbegi, a ne kushbegi (K istorii ustanovleniya vlasti koshbegi v Buxarskom xanstve). *Obshestvennie nauki v Uzbekistane*, (11), 54–60. Tashkent: Fan. [Abduraimov, M.A. (1974). Koshbegi, not Kushbegi (On the history of establishing the authority of the Koshbegi in the Bukhara Khanate). *Obshchestvenne nauki v Uzbekistane (Social Sciences in Uzbekistan)*, (11), 54–60. Tashkent: Fan. (in Russian)].
3. Ahmedov, B.A. (1994). Tarixdan saboqlar. Tashkent: O'qituvchi. [Ahmedov, B.A. (1994). *Lessons from History*. Tashkent: Oqituvchi. (in Uzbek)].
4. Ahmedov, B.A. (1966). *Mahmud ibn Vali. T*ashkent: Fan. [Ahmedov, B.A. (1966). *Mahmud ibn Vali*. Tashkent: Fan. (in Uzbek)].
5. Akhmedov, B.A. (1991). The Bahr al-Asrar of Mahmud b. Vali and it's study in the USSR and elsewhere. *Journal of Asian History*, 2, 163–180.
6. Akimushkin, O.F. (1970). K voprosu o vneshnepoliticheskix svyazyax Mogolskogo gosudarstva s uzbekami i kazaxami v 30-x godax XVI v. – 60-x godax XVII v. *Palestinskiy sbornik*, 21(84), 233–248. Leningrad: Nauka. [Akimushkin, O.F. (1970). On the question of foreign policy relations of the Moghul State with the Uzbeks and Kazakhs from the 1530s to the 1660s. *Palestinskii sbornik (Palestinian Collection)*, 21(84), 233–248. Leningrad: Nauka. (in Russian)].
7. Alekseyev, A.K. (2003a). K voprosu o «rukopisi Djurabeka» sochineniya Maxmuda b. Vali «Baxr al-asrar fi manakib al-axyar» («More tayn otnositelno doblestey blagorodnix). *Vestnik SPbGU (Seriya 2)*, (10), 128–130. SPb. [Alekseev, A.K. (2003). On the question of the "Jurabek Manuscript" of Mahmud b. Vali's work "Bahr al-asrar fi manaqib al-akhyar" ("The Sea of Secrets Regarding the Virtues of the Noble"). *Vestnik SPbGU (Series 2)*, (10), 128–130. St. Petersburg. (in Russian)].
8. Alekseyev, A.K. (2003b). K voprosu o datirovke «Baxr al-asrar fi manakib al-axyar» Maxmuda b. Vali. V *Materiali Mejdunarodnoy nauchnoy konferensii «300 let iranistike v Sankt-Peterburge»* (ss. 46–48). SPb. [Alekseev, A.K. (2003). On the question of dating Mahmoud b. Vali's "Bahr al-asrar fi manaqib al-akhyar". In *Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii "300 let iranistike v Sankt-Peterburge" (Proceedings of the International Scientific Conference "300 Years of Iranian Studies in St. Petersburg")* (pp. 46–48). St. Petersburg. (in Russian)].

9. Alekseyev, A.K. (2004). Srednyaya Aziya pri ashtarxanidax v XVII–XVIII vv. (po persoyazichnomu istoricheskomu sochineniyu «Baxr al-asrar») [*Kandidatskaya dissertatsiya, Sankt-Peterburgskiy gosudarstvenniy universitet*]. SPb. [Alekseev, A.K. (2004). *Central Asia under the Ashtarkhanids in the 17th–18th Centuries (Based on the Persian-language Historical Work "Bahr al-Asrar")* [Doctoral dissertation, Saint Petersburg State University]. St. Petersburg. (in Russian)].

10. Alekseyev, A.K. (2006). Politicheskaya istoriya Tukay-Timuridov: Po materialam persidskogo istoricheskogo sochineniya Baxr al-asrar. SPb.: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta. [Alekseev, A.K. (2006). *Political History of the Tuqay-Timurids: Based on the Materials of the Persian Historical Work Bahr al-Asrar*. St. Petersburg: Saint Petersburg University Press. (in Russian)].

11. Axmedov, B.A. (1965). *Gosudarstvo kochevix uzbekov.* Moskva: Nauka. [Ahmedov, B.A. (1965). *The State of nomadic Uzbeks*. Moscow: Nauka. (in Russian)].

12. Axmedov, B.A. (1982). *Istoriya Balxa (XVI-pervaya polovina XVIII v.).* Tashkent: Fan. [Ahmedov, B.A. (1982). *History of Balkh (16th – First Half of the 18th Century)*. Tashkent: Fan. (in Russian)].

13. Axmedov, B.A. (1988). Baxr al-asrar fi manakib al-axyar Maxmuda ibn Vali. *V Materiali po istorii Sredney i Sentralnoy Azii X–XI vv.* Tashkent: Fan. [Ahmedov, B.A. (1988). Mahmud ibn Vali's *Bahr al-asrar fi manaqib al-akhyar*. In *Materialy po istorii Srednei i Tsentralnoi Azii X–XIX vv. (Materials on the History of Middle and Central Asia from the 10th to the 19th Centuries)*. Tashkent: Fan. (in Russian)].

14. Bartold, V.V. (1904). Otchyot o komandirovke v Turkestan. *ZVORAO, 15*. SPb.: Tip. Imp. AN. [Bartold, V.V. (1904). Report on a mission to Turkestan. *Memoirs of the Oriental Department of the Russian Archaeological Society*, 15. St. Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences. (in Russian)].

15. Bartold, V.V. (1965). K istorii Xorezma v XVI veke. V *Sochineniya* (T. 3, s. 257–259). Moskva: Nauka. [Bartold, V.V. (1965). On the history of Khwarazm in the 16th century. In *Sochineniya (Collected Works)* (Vol. 3, pp. 257–259). Moscow: Nauka. (in Russian)].

16. Bartold, V.V. (1974). Seremonial pri dvore uzbekskix xanov v XVII v. V *Sochineniya* (T. 2, Ch. 2, s. 388–399). Moskva: Nauka. [Bartold, V.V. (1974). Ceremonial at the court of the Uzbek khans in the 17th century. In *Sochineniya (Collected Works)* (Vol. 2, Part 2, pp. 388–399). Moscow: Nauka. (in Russian)].

17. Burton, J.A. (1988a). Nadir Muhammad Khan Ruler of Bukhara (1641–1645) and Balkh (1645–1651). *Central Asiatic Journal*, *32*(1/2), 19–33. Wiesbaden.

18. Burton, J.A. (1988b). Who were the first Ashtarkhanid rulers of Bukhara? *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 51(3), 482–488. London.

19. DeWeese, D. (1995). The descendants of Sayyid Ata and the rank of naqib in Central Asia. *Journal of the American Oriental Society*, 115(4), 612–634. Michigan.

20. Ethe, H. (1903). *Persian manuscripts in the library of the India office* (Vol. 1). Oxford: Oxford University Press.

21. Foltz, R. (1996). Two seventeenth-century Central Asian travellers to Mughal India. *Journal of the Royal Asiatic Society (Third Series)*, 6(3), 367–377. London.

22. Gafurov, B.G. (1966). The Bahr al-Asrar. Cultural contacts between Central Asia and Pakistan. *Journal of the Pakistan Historical Society*, 14(2), 98–103. Karachi.

23. Idiyev, A. (2021). Ashtarxoniylar davri tarixiga oid ba'zi manbalardagi etnik ma'lumotlar xususida. *Islom tafakkuri*, (4), 43–48. Toshkent. [Idiev, A. (2021). On ethnic data in some sources related to the history of the Ashtarkhanid period. *Islom tafakkuri (Islamic Thought)*, (4), 43–48. Tashkent. (in Uzbek)].

24. Idiyev, A. (2021). Bahr al-asror asaridagi etnik ma'lumotlarga oid mulohazalar. *Meros*, (1), 17–27. Toshkent. [Idiev, A. (2021). Reflections on ethnic data in the work "Bahr al-Asrar". *Meros (Heritage)*, (1), 17–27. Tashkent. (in Uzbek)].

25. Islam, R. (1966). The Bahr al-Asrar: A note on the travel portion. *Journal of the Pakistan Historical Society*, 14(2), 93–97. Karachi.

26. Islam, R. (1970). Indo-Persian relations. Lahore: Ripon Printing Press.

27. Khan, M.A. (1989). A Central Asian traveller's account of South India. *Proceedings of the Indian History Congress*, *50*(Golden Jubilee Session), 267–279. Delhi.

28. Mahmud b. Amir Wali Balkhi. (1980). The Bahr ul-Asrar travelogue (R. Islam, Ed.). Karachi: Institute of Central and West Asian Studies.

29. Mahmud b. Amir Wali Balkhi. (1981). *Bahrul-asrar: A chapter of Balkh* (M. Herawi, Ed.). *Afghanistan: Academy Science of Afghanistan.*

30. Mahmud b. Amir Wali Balkhi. (1984). *Bahr al-asrar fi ma'rifat al-akhyar: Vol. 1. Part 1* (H.M. Said et al., Eds.). Karachi: Pakistan Historical Society.

31. Maxmud ibn Vali. (1977). *More tayn otnositelno doblestey blagorodnix (geografiya)* (B.A. Axmedov, Per. i komm.). Tashkent: Fan. [Mahmud ibn Vali. (1977). *The Sea of Secrets Regarding the Virtues of the Noble (Geography)* (B.A. Ahmedov, Trans. & Comm.). Tashkent: Fan. (in Russian)].

32. McChesney, R.D. (1980). The reforms of Baqi Muhammad Khan. *Central Asiatic Journal*, 24(1/2), 69–84. Wiesbaden.

33. McChesney, R.D. (1983). The amirs of Muslim Central Asia in the 17th century. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, *26*(1), 33–70.

34. McChesney, R.D. (2009). An early seventeenth-century palace complex (Davlatkhana) in Balkh. *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, 26, 95–118. Leiden, Boston.

35. Musoyev, A. Q. (2022). Lashkarkashii Safaviho ba Movarounnahr dar ibtidoi asri XVII. *Muarrix*, *29*(1), 16–20. Dushanbe. [Musoev, A.Q. (2022). The Safavid invasion of Transoxiana at the beginning of the 17th century. *The Historian*, 29(1), 16–20. Dushanbe. (in Tajik)].

36. Nizamutdinov, I.G. (1969). Iz istorii Sredneaziatsko-indiyskix otnosheniy (IX–XVIII vv.). Tashkent: Uzbekistan. [Nizamutdinov, I.G. (1969). From the History of Central Asian-Indian Relations (9th–18th Centuries). Tashkent: Uzbekistan. (in Russian)].

37. Pishulina, K.A. (1983). «Baxr al-asrar» Maxmuda ibn Vali kak istochnik po sotsialno-ekonomicheskoy istorii Vostochnogo Turkestana v XVI–XVII vv. *V Kazaxstan, Srednyaya i Sentralnaya Aziya v XVI–XVIII vv.* (ss. 34–88). Almati: Nauka. [Pishchulina, K.A. (1983). Mahmud ibn Vali's "Bahr al-Asrar" as a source on the socio-economic history of Eastern Turkestan in the 16th–17th centuries. In *Kazakhstan, Srednyaya i Tsentralnaya Aziya v XVI–XVIII vv. (Kazakhstan, Middle and Central Asia in the 16th–18th Centuries)* (pp. 34–88). Almaty: Nauka. (in Russian)].

38. Pulatov, O.O. (2025). Information on folk medicine in Bahr al-Asrar. *Proceedings of the International Conference on Medicine & Agriculture*, 78–82. Tokio.

39. Saidov, A. (2007). Politicheskaya istoriya Buxarskogo xanstva v XVII – pervoy polovine XVIII vv. Dushanbe: Irfon. [Saidov, A. (2007). *Political History of the Bukhara Khanate in the 17th – First Half of the 18th Centuries*. Dushanbe: Irfon. (in Russian)].

40. Saidov, A. (2017). Otrajeniye istorii Maverannaxra konsa XVI v. v sochinenii Maxmuda ibn Vali «Baxr al-asrar fi manakib al-axyar». *Vestnik TNU, 3*(3), 15–19. Dushanbe. [Saidov, A. (2017). Reflection of the history of Mavarannahr at the end of the 16th century in Mahmud ibn Vali's work "Bahr al-Asrar fi Manaqib al-Akhyar". *Vestnik TNU (Bulletin of the Tajik National University)*, 3(3), 15–19. Dushanbe. (in Russian)].

41. Saidov, A., & Farroxyar, X. N. (2015). Svedeniya Maxmuda ibn Vali ob otnosheniyax Buxarskogo xanstva s Indiyey i Iranom. *Istorik*, (4), 34–40. Dushanbe. [Saidov, A., & Farrokhyar, Kh.N. (2015). Mahmud ibn Vali's accounts of the relations of the Bukhara Khanate with India and Iran. *The Historian*, (4), 34–40. Dushanbe.

42. Saidov, F.A. (2019). Ma'lumoti Mahmud ibni Vali dar borai ta'rixi Ashtarxoniho dar nimai avvali asri XVII. *Payomi donishgohi omŷzgorū, 81*(4), 263–268. Dushanbe. [Saidov, F.A. (2019). Mahmud ibn Vali's accounts regarding the history of the Ashtarkhanids in the first half of the 17th century. *Bulletin of the Pedagogical University*, 81(4), 263–268. Dushanbe. (in Tajik)].

43. Saidov, F.A. (2020). Ma'lumoti ma'xazhoi xatti oid ba hukumati Valimuhammadxoni Ashtarxonū. *Muarrix, 24*(4), 58–63. Dushanbe. [Saidov, F.A. (2020). Written source data regarding the government of Vali Muhammad Khan the Ashtarkhanid. *The Historian*, 24(4), 58–63. Dushanbe. (in Tajik)].

44. Saidov, F.A. (2022). Istoriko-geograficheskiye svedeniya Maxmuda ibn Vali o Maverannaxre i Xorasane konsa XVI – pervoy polovini XVII vv. [*Kandidatskaya dissertatsiya, Tadjikskiy natsionalniy universitet*]. Dushanbe. [Saidov, F.A. (2022). *Historical-geographical data of Mahmud ibn Vali on Mavarannahr and Khorasan from the late 16th to the first half of the 17th centuries* [Doctoral dissertation, Tajik National University]. Dushanbe. (in Russian)].

45. Semyonov, A.A. (1948). Buxarskiy traktat o chinax i zvaniyax i ob obyazannostyax nositeley ix v srednevekovoy Buxare. *Sovetskoye vostokovedeniye*, *5*, 137–153. M., L. [Semyonov, A.A. (1948). A Bukharian treatise on ranks, titles, and the duties of their holders in medieval Bukhara. *Sovetskoe vostokovedenie (Soviet Oriental Studies)*, 5, 137–153. M., L. (in Russian)].

46. Semyonov, A.A. (Red.). (1960). Sobraniye vostochnix rukopisey Akademii Nauk Uzbekskoy SSR (T. 5). Tashkent: Izdatelstvo AN UzSSR. [Semyonov, A.A. (Ed.). (1960). *Collection of Oriental Manuscripts of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR* (Vol. 5). Tashkent: Publishing House of the Academy of Sciences of the UzSSR. (in Russian)].

47. Shax-Maxmud Churas. (2010). Xronika (O.F. Akimushkin, perevod i kommentarii, 2-ye izd.). SPb.: Peterburgskoye lingvisticheskoye obshestvo. [Shah-Mahmud Churas. (2010). *The Chronicle* (O.F. Akimushkin, Critical Text, Trans. & Comm., 2nd ed.). St. Petersburg: St. Petersburg Linguistic Society. (in Russian)].

48. Sultanov, I.T. (1969). O nekotorix istochnikax «Baxr al-Asrar». V *Pismennie pamyatniki i problemi istorii kulturi narodov Vostoka: Kratkoye soderjaniye dokladov V yejegodnoy nauchnoy sessii LO IV AN* (ss. 31–33). Leningrad. [Sultanov, I.T. (1969). On some sources of “Bahr al-Asrar”. In *Written Monuments and Problems of the History of Culture of the Peoples of the East: Abstracts of Papers of the 5th Annual Scientific Session of the Leningrad Branch of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences* (pp. 31–33). Leningrad. (in Russian)].

49. Tulibayeva, J.M. (2003a). «Baxr al-asrar fi manakib al-axyar» kak istoricheskiy istochnik. *Vestnik KazNU (Seriya Vostokovedeniya)*, *25*(4), 127–135. Almati. [Tulibaeva, Zh. M. (2003). "Bahr al-asrar fi manaqib al-akhyar" as a historical source. *Vestnik KazNU (Oriental Studies Series)*, 25(4), 127–135. Almaty. (in Russian)].

50. Turaeva, S.R. (2023b). Bahr al-asrar by Mahmud ibn Wali is a work that provides information about the famous metal mines and metallurgy in the 17th century. *International Conference on Multidisciplinary Science*, 1(5), 145–148. New Delhi.

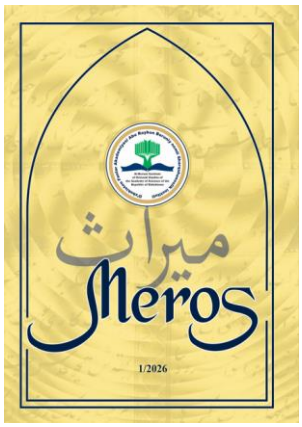
51. Turaeva, S.R. (2023). Comparative analysis of works on mineralogy of Central Asia. *International Journal of Social Science & Interdisciplinary Research*, *12*(01), 98–106. New Delhi.

52. Umnyakov, I.I. (1930). Abdulla-name Xafiz-i Tanisha i yego issledovateli. *Zapiski Kollegii vostokovedov pri Aziatskom muzeye AN SSSR*, *5*, 307–328. Leningrad: Izd. AN. [Umnyakov, I.I. (1930). The "Abdulla-name" of Hafiz-i Tanish and its researchers. *Memoirs of the Board of Orientalists at the Asiatic Museum of the Academy of Sciences of the USSR*, 5, 307–328. Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences. (in Russian)].

53. Validov, A.Z. (1915). Vostochnie rukopisi v Ferganskoy oblasti. *ZVORAO, 22*, 303–320. SPb.: Tip. Imp. AN. [Validov, A.Z. (1915). Oriental manuscripts in the Fergana Oblast. *ZVORAO (Memoirs of the Oriental Department of the Imperial Russian Archaeological Society)*, 22, 303–320. St. Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences. (in Russian)].

54. Validov, A.Z. (1916). O sobraniyax rukopisey v Buxarskom xanstve (Otchyot o komandirovke). *ZVORAO, 23*, 245–262. SPb.: Tip. Imp. AN. [Validov, A.Z. (1916). On manuscript collections in the Bukhara Khanate (Report on a mission). *ZVORAO (Memoirs of the Oriental Department of the Imperial Russian Archaeological Society)*, 23, 245–262. St. Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences. (in Russian)].

55. Yudin, V.P. (2001). Baxr al-asrar fi manakib al-axyar. *V Pismennie istochniki po istorii i kulture Kazaxstana i Sentralnoy Azii XIII–XVIII vv. (biobibliograficheskiye obzori)* (ss. 240–255). Almati: Dayk-Press. [Yudin, V.P. (2001). Bahr al-asrar fi manaqib al-akhyar. In *Written Sources on the History and Culture of Kazakhstan and Central Asia in the 13th–18th Centuries (Bio-bibliographical Surveys)* (pp. 240–255). Almaty: Dayk-Press. (in Russian)].

ОСОБЕННОСТИ ПОЧТОВО-ТЕЛЕГРАФНОЙ КОНТОРЫ В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ЗДАНИЕ, ОБОРУДОВАНИЕ И АППАРАТЫ

Абдуганиева Шахлохон Махмуджон кизи,
базовый докторант Института востоковедения
имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан
ORCID: 0009-0002-7349-346X
e-mail: umarsmam18@gmail.com
https://doi.org/10.66803/2026.1.184

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию истории почтово-телеграфной службы Хивинского ханства, в частности, ее становлению, развитию на основе исторических источников. В исследовании рассматриваются особенности организации почтовой связи на территории ханства, ее роль в системе государственного управления, дипломатических отношениях и торгово-экономических связях региона. Особое внимание уделено процессу внедрения телеграфной связи, постройке здания телеграфа, обеспечению его оборудованием и аппаратами связи, что стало важным этапом модернизации коммуникационной системы Хивы в конце XIX – начале XX века. На основе архивных документов, исторических хроник, официальной переписки и материалов российских исследователей анализируется деятельность почтово-телеграфного отдела, его административная структура, функции и значение для обеспечения оперативного обмена информацией. Изучаются вопросы взаимодействия почтово-телеграфной службы Хивинского ханства с учреждениями Российской империи, а также влияние новых средств связи на политическую, экономическую и социальную жизнь населения. Результаты исследования позволяют более полно раскрыть роль почтово-телеграфной системы в развитии инфраструктуры Хивинского ханства и определить ее место в истории коммуникаций Центральной Азии. Данное исследование способствует расширению научных представлений о процессах модернизации ханства и значении исторических источников в изучении развития средств связи в регионе.

Ключевые слова: *Хивинское ханство, телеграф, почтовая контора, аппарат Морзе, эклектичный стиль, пишущие механизмы, гальванические элементы, «Канцелярия хивинских ханов», колониальная политика, модернизация.*

XIVA XONLIGIDA POCHTA-TELEGRAF KONTORASINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI (XX ASR BOSHLARI): BINO, USKUNALAR VA APPARATLAR

Abduganiyeva Shahloxon Maxmudjon qizi,
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tayanch doktoranti
ORCID: 0009-0002-7349-346X
e-mail: umarsmam18@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola Xiva xonligi pochta-telegraf xizmati tarixi, xususan, uning shakllanishi va rivojlanishining tarixiy manbalar asosidagi tadqiqiga bag'ishlangan. Tadqiqotda xonlik hududida pochta aloqasining tashkil etilish xususiyatlari, uning davlat boshqaruv tizimi, diplomatik munosabatlar va mintaqaning savdo-iqtisodiy aloqalaridagi o'rni ko'rib chiqiladi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xiva kommunikatsiya tizimini modernizatsiya qilishning muhim bosqichiga aylangan telegraf aloqasini joriy etish, telegraf binosini qurish, uni aloqa uskunalari va apparatlari bilan ta'minlash jarayoniga alohida e'tibor qaratilgan. Arxiv hujjatlari, tarixiy yilnomalar, rasmiy yozishmalar va rossiyalik tadqiqotchilarning materiallari asosida pochta-telegraf bo'limi faoliyati, uning ma'muriy tuzilmasi, vazifalari hamda tezkor axborot almashinuvini ta'minlashdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Xiva xonligi pochta-telegraf xizmatining Rossiya imperiyasi muassasalari bilan o'zaro hamkorligi masalalari, shuningdek, yangi aloqa vositalarining aholi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotiga ko'rsatgan ta'siri o'rganiladi. Tadqiqot natijalari Xiva xonligi aloqa infratuzilmasini rivojlantirishda pochta-telegraf tizimining rolini yanada to'liqroq ochib berish va uning Markaziy Osiyo kommunikatsiyalari tarixidagi o'rnini belgilash imkonini beradi. Maqola xonlikdagi modernizatsiya jarayonlari va mintaqada aloqa vositalari rivojlanishini o'rganishda tarixiy manbalarning ahamiyati haqidagi ilmiy tasavvurlarni kengaytirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *Xiva xonligi, telegraf, pochta kontorasi, Morze apparat, eklektik uslub, yozuv mexanizmlari, galvanik elementlar, "Xiva xonlari devonxonasi", mustamlakachilik siyosati, modernizatsiya.*

FEATURES OF THE POSTAL AND TELEGRAPH OFFICE IN THE KHIVA KHANATE AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY: BUILDING, EQUIPMENT, AND APPARATUSES

Shahlokhon M. Abduganieva,
PhD student at the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni
of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
ORCID: 0009-0002-7349-346X
e-mail: umarsmam18@gmail.com

Abstract. This article is devoted to the history of the post and telegraph service of the Khivan Khanate, in particular, its establishment and development on the basis of historical sources. The research examines the organization of post communication in the Khanate and its role in state administration, diplomatic relations, and trade and economic connections of the region. Particular attention is paid to the introduction of telegraph communication, which became an important stage in the modernization of the communication system of Khiva in the late 19th century and early 20th century. Based on archival documents, historical chronicles, official correspondence, and materials of Russian researchers, the study analyzes the activities of the postal and telegraph department, its administrative structure, functions, and significance in ensuring the efficient exchange of information. The research also explores the interaction between the postal and telegraph service of the Khivan Khanate and the institutions of the Russian Empire, as well as the impact of modern communication technologies on the political, economic, and social life of the population. The results of the study provide a deeper understanding of the role of the postal and telegraph system in the development of the infrastructure of the Khivan Khanate and determine its place in the history of communications in Central Asia. The research contributes to expanding scholarly knowledge about the modernization processes of the Khanate and the importance of historical sources in studying the development of communication networks in the region.

***Keywords**: the Khivan Khanate, telegraph, post office, eclectic style, Morse apparatus, writing mechanisms, galvanic elements, colonial policy, "Chancery of the Khivan Khanate", modernization.*

ВВЕДЕНИЕ

Исследования в области истории периода ханств в Центральной Азии, в частности, произошедшие исторические процессы в Хивинском ханстве (1511–1920), имеют важное значение в исторической науке. Одновременно этот период является важным этапом в истории узбекской государственности, так как, можно сделать анализ проводившихся в ней реформ, связанных с модернизацией в начале XX века. Одновременно актуальны исторические изменения в Хивинском ханстве после подписания Гандемианского договора в 1873 году [Gasunayev, 1981, b. 37], а также интересен анализ результатов реформ в начале XX века [Masharipov, 2009, b. 240].

Строительство почтово-телеграфного отделения в Хиве и современной больницы, воплощающее в себе элементы европейского модернизма и традиционной архитектуры, также демонстрирует взаимную адаптацию хивинской и русской социальной сферы. В истории Хивинского

ханства стало новым этапом, что современная система здравоохранения и связи полностью перешла на финансирование из бюджета ханства. [Abdullayeva, 2025, b. 12–20]. Нам известно, что реформы осуществлялись во всех сферах государства и в политической, и в культурной, и в области здравоохранения. О результатах этих реформ можно найти общие сведения в работах многих учёных и исследователей, в частности Н.Б. Абдуллаевой [Abdullayeva, 2025, b. 20].

До прихода Российской империи (1721–1917) почтовую связь на территории Центральной Азии, в частности в Хивинском ханстве представляли собой – «чопары» т.е. специально подготовленные скакуны, доставляющие письма из одного города в другой. А в дипломатических целях направлялись караваны с разными подарками и посланиями в другие страны, таким образом развивалась служба связи. В середине XIX века начали деятельность почтово-телеграфные конторы, основной функцией, которых была отправка писем. Но в начале XX века стали появляться новые виды услуг почтовой связи, например, пересылка ценных писем, бандеролей, денежных переводов. Наряду с почтовой связью возникает линия телеграфной связи, которая постепенно развивается. В июне 1873 года начинает работу первая в Туркестане международная линия телеграфной связи Ташкент–Оренбург. В 1885 году для развития почты была внедрена телеграфная сеть в Хивинском ханстве [Davlatyor & Shixnazar, 1991, b. 98].

ИСТОЧНИКИ И МЕТОДОЛОГИЯ

Особенно стоит подчеркнуть работы А.Л. Куна (1840–1888), который детально описывал быт и зарождающуюся инфраструктуру Хорезмского края. А вот историю древних коммуникаций изучали такие специалисты, как В.М. Массон (1929–2010), М.Н. Арипов (XX в), У.М. Мавлонов (XX в), К.О. Каримова (XX в). Почтово-телеграфную инфраструктуру в Центральной Азии, как один из аспектов службы связи исследовали учёные Х.С. Саламуллаев (1921–1999), Ю.Х. Мухаммедов (1940–2013), А.Г. Абдунабиев (1939–2017), далее на эту же тему только в рамках Хивы работы продолжали О. Муталов (1945–2016), Б.А. Рихсиев (1951–2021), М. Матниязов (XX в), У.К. Мухаммадиев (XX в).

Первоначально письма в ханствах Центральной Азии собирались на лошадях и доставлялись в другие страны и в российское правительство железнодорожными поездами. Почта служила военным и торговым интересам. Процесс формирования почты и её деятельность изучал Ю.Х.Мухаммедов, а социально-политические аспекты развития связи изучали А.Г. Абдунабиев и Х.С. Саламуллаев. [Muxammedov, 1959, b. 127; Abdunabiyev, 1991, b. 141].

Кроме вышеупомянутых исследований, первоисточниками по почтовой системе и телеграфу являются сведения, найденные в архивных фондах, например, документы из фонда И-125 «Канцелярия хивинских ханов», И-43 «Управление Туркестанского почтово-телеграфного округа», И-907 «Канцелярия начальника Аму-Дарьинского отдела (1873–1917)», И-2 «Дипломатические отношения Туркестанского генерал-губернатора» Национального архива Республики Узбекистан [NARUz, f. I-125, I-43, I-907, I-2]. В этих документах существуют различные переписки, письма с отчётами по поводу постройки и оснащения почтово-телеграфных контор в Хивинском ханстве. Одновременно были изучены документы в архивах Хорезмской области, например, фонд №230 «Документальные материалы постоянного срока хранения почты и связи Хивинского района» в архиве города Хивы [Xiva shahar davlat arxivi f. 230] фонд №346 «Документы объединенного издательства «Хоразм хақиқати» Хорезмская правда» в архиве

Хорезмской области, находящемся в городе Ургенче [Xorazm viloyati arxivi, f.346]. Данные фонды содержат прошения, указы и соглашения, отчёты, рапорта между властями ханства и администрацией Туркестанского генерал-губернаторства, включая вопросы отвода земли под почтовые тракты и станции. В данной статье нами были использованы некоторые сведения, связанные с данной тематикой из архивных документов, которые приводятся ниже.

ОБСУЖДЕНИЯ

Появление почтово-телеграфных ведомств в Хивинском ханстве (особенно после установления российского протектората в 1873 году) требовало создания специализированных рабочих пространств. Первые пункты связи часто размещались в приспособленных помещениях, однако позже для нужд связистов начали возводиться отдельные здания. Если взглянуть на архитектуру почтовой конторы, то она должна была быть европейской, по современным стандартам, представлявшая собой один из аспектов модернизации. Главной особенностью архитектуры хивинских контор в конце XIX – начале XX века стал эклектичный стиль, сочетавший элементы европейского «кирпичного» зодчества и локальных строительных традиций так, например, стены возводились из прочного местного жжёного кирпича на ганчевом (гипсовом) растворе, что обеспечивало долговечность в условиях жаркого и сухого климата [Lavrov, 1950, s. 178]. О введении новых элементов в постройку здания Маньковская упоминает следующим образом: «*Здание почты сложено из прямоугольного жжёного кирпича европейского формата…*» [Mankovskaya, Bulatova, 1978, s. 111]. Кроме того, внутри здание строго зонировалось, из этого можно понять, что постройка была хорошо запланирована. Выделялся просторный операционный зал для приёма посетителей, телеграфная комната (аппаратная), куда закрывался доступ для посторонних, а также существовали жилые помещения для начальника конторы и дежурных чиновников. Таким образом, до начала XX века в Хивинском ханстве не было подобного отдельного здания для связи, а появление телеграфа дало возможность отправки письма за короткое время.

Впервые предложение открыть почтово-телеграфные конторы в главных торговых пунктах страны: в Хиве, Ташаузе, Мангыте и Ходжейли, как один из пунктов реформ, было рассмотрено на совещаниях в Ташкенте в 1909 году. А в 1910 году этот вопрос был поднят на особом совещании министров. Кроме того, туркестанский генерал-губернатор Самсонов в начале сентября 1910 года для обсуждения этого вопроса созвал совещание, на котором была разработана программа реформ, в составе которых один пункт был посвящён вопросу соединения основных городов Хивинского ханства телеграфными линиями с Новым Ургенчем [To’xtametov, 1969, b. 66].

В 1911 году состоялся официальный визит хивинского хана Асфандияра (1871–1918; годы правления 1910–1918) в Санкт-Петербург. В состав сопровождающей хана делегации вошли видные государственные деятели и чиновники Хивинского ханства, среди которых был сам визирь Ислам-ходжа (1872–1913). Путь до столицы Российской империи занял у хивинской делегации 18 дней [Masharipov, 2009, b. 179]. Аудиенция хивинской делегации у российского императора Николая II (1868–1918; годы правления 1894–1917) совпала с торжествами по случаю дня рождения цесаревича Алексея (1904–1918). В сложившейся дипломатической ситуации визирь Ислам-ходжа, проявив государственную мудрость и тактичность, обратился к Николаю II. Он

выразил сожаление, что делегация не была извещена о столь знаменательном событии заранее из-за отсутствия оперативных средств связи и большого расстояния между государствами. Ислам-ходжа отметил, что наличие телеграфного сообщения между Хивой и Санкт-Петербургом позволило бы своевременно координировать действия и укреплять двусторонние отношения. В качестве жеста доброй воли и дипломатического дара в честь цесаревича Ислам-ходжа озвучил намерение хивинской стороны возвести в Хиве крупную больницу, которая носила бы имя наследника престола Алексея, дабы исцеляющиеся в ней подданные возносили молитвы за здравие и благополучие цесаревича. В качестве дара цесаревичу Алексею хан Асфандияр преподнес саблю (меч) собственного изготовления, украшенную золотым орнаментом. Уровень ювелирного мастерства и художественная ценность изделия произвели глубокое впечатление на императора Николая II и членов его окружения; сам же наследник престола, по свидетельству очевидцев, проявил к подарку особый интерес, что оказало на него заметное благотворное эмоциональное воздействие [Yusupov, 2022, s. 15].

Данный дипломатический жест способствовал установлению взаимопонимания между хивинской делегацией и российским монархом. Выражая признательность за проявленное внимание к цесаревичу, Николай II принял решение освободить хивинскую сторону от уплаты привезенных ими податей (таможенных пошлин), распорядившись направить эти средства на развитие инфраструктуры ханства, а именно – на строительство телеграфа и больницы в Хиве [Masharipov, 2009, b. 179]. В результате достигнутых соглашений в 1912 году в Хиве началось возведение зданий почтово-телеграфной конторы, больницы, а также загородной резиденции хана (Нуруллабай).

Ислам-ходжа по своим убеждениям являлся сторонником модернизации и прогрессивных реформ, выступая выразителем интересов формирующейся национальной буржуазии. Он стал инициатором укрепления торгово-экономических и культурных связей между Российской империей и Хивинским ханством, а также активно выступал за внедрение европейских достижений в области науки, техники и культуры на территории Хорезма. Стоит упомянуть, что в период с 1896 по 1913 год Ислам-ходжа пять раз посещал Санкт-Петербург и другие российские центры. В ходе этих визитов он установил контакты с московским городским головой Н.И. Гучковым (XX), при содействии которого организовал разработку ряда инфраструктурных проектов. В частности, по его инициативе московскими архитекторами были подготовлены проектные планы зданий почты, телеграфа и городской больницы для последующей их реализации в Хиве [Sobirov, 1993, b. 30].

В ноябре 1912 года в Хиве под руководством российских инженеров было введено в эксплуатацию и начало функционировать почтово-телеграфное отделение [Matniyozov, 1996, b. 368]. Здание учреждения представляло собой одноэтажное прямоугольное сооружение. Главный фасад, обращенный к проезжей части, был оборудован двумя идентичными входными группами: первая обеспечивала доступ в почтовый сектор, вторая – в телеграфный. После запуска объекта начался процесс постепенного развития почтово-телеграфной службы региона. На начальном этапе была проложена однопроводная линия связи, объединившая Хиву, Ургенч, Ханку, Хазарасп и Янгиарык. До этого момента аналогичная однопроводная магистраль функционировала на участке от Чарджуя до Нового Ургенча.

Сведения о постройке новых зданий, в том числе, о процессе постройки телеграфа и больницы в Хиве можно найти в трудах местных историков. Одним из таких трудов является

произведение «Шаджара-йи Хоразмшахи» (“Родословная хорезмшахов”) Мухаммеда-Юсуфа Баяни (1840–1923) [Bayoniy, inv. № 9596]. Книга описывает социально-политическую жизнь Хивинского ханства 1910–1914 годов, включая процессы проведения реформ. Упоминается, что хан приказал разрушить старые ворота и построить новые, а рядом с ними вдоль дороги он повелел построить здание телеграфа и напротив него большую больницу («Дар аш-шифа»). [Babadjanov, 2020, b. 343]. По-видимому, инициатива постройки телеграфа была выдвинута самим ханом Асфандияром и вазиром акбаром Ислам-ходжей.

Следующий труд – «Воспоминания о Хиве» Абдуллы Болтаева (1896–1966), где автор описывает разные социальные и духовные постройки, в частности, здание телеграфа в городе Хиве. Даются сведения о процессе строительства здания телеграфа, об инициаторах постройки, об архитектуре, о строителях и каллиграфах, принимавших участие в постройке. Автор отмечает, что надписи на сооружении и на русском, и на узбекском только в арабском шрифте выполнили художники и каллиграфы Мухаммад Карим наккаш и Мухаммад Риза. Упоминается о настроении народа во время открытия здания телеграфа: *«Вместе с больницей с 1912 года начали свою работу почта и телеграф, народ с интересом вышел на дорогу от Ургенча в Хиву, чтобы посмотреть на новую почту и телеграф»* [Boltayev, inv. № 11645, v. 46b–47a]. Из этого можно понять, что сам хан и народ были довольны открытием телеграфа в Хиве, что ускоряло процесс отправки и принятия новостей.

Кроме местных историков, русские чиновники также описывали состояние Хивинского ханства, в частности, упоминали о почтово-телеграфной конторе в своих описаниях и рапортах. Одним из таких чиновников был полковник В.В. Лобачевский (1869–1922), который в своем военно-статистическом описании Хивинского района от 1912 года дает сведения о телеграфе. «*В Хиве две телеграфных линий одна из них Петро-Александровск – Чарджуй (с промежуточною станцией в Дарган-ата) и Петро-Александровск – Новый Ургенч. На первой линии между Петро-Александровск и Дарган-ата устроена телефонная линия».* [Lobachevskiy, 1912, s. 29]. Но интересно, что русские в своих описаниях дают сведения только о наличии телеграфных линий, об их состоянии и содержании очень мало кто оставлял информацию.

Основным средством мгновенной связи в Хивинском ханстве в конце XIX века стал телеграфный аппарат Морзе, он представлял собой электромагнитный аппарат для письма и отправки телеграмм в почтово-телеграфных конторах. [NARUz, f.I-1, op.11, d.452]. Электромеханический аппарат Морзе состоял из следующих основных компонентов: телеграфный ключ, приёмник с пишущим механизмом и лентопряжный механизм. Телеграфный ключ представлял собой рычаг, на который нажимал телеграфист, а при нажатии электрическая цепь замыкалась и ток шел по проводам к приемной станции.

Приёмник с пишущим механизмом, т.е. электромагнит притягивал металлический якорь с пишущим элементом (колесиком, смочённым чернилами, или стальным шрифтом или иглой) [Abdullayev, 1981, s. 28–31]. Это были надёжные, механически прочные приборы, способные передавать сигналы по протяжённым воздушным линиям. Особенности работы аппаратов заключались в том, что на телеграфах начали использовать пишущие механизмы. Точнее говоря, использовались аппараты с часовым пружинным механизмом. Принимаемый сигнал с помощью подкрашенного колёсика или пишущего штифта фиксировался на узкой бумажной ленте в виде точек и тире. Телеграфист затем вручную переводил этот код на обычный язык.

Официальное делопроизводство и отправка телеграмм велись преимущественно на русском языке (для связи с Туркестанским генерал-губернаторством) или на узбекском (на арабской графике), которые телеграфистам приходилось адаптировать под доступные буквенные коды кириллицы или латиницы.

Главной проблемой для аппаратуры в регионе оставался климат. Из-за огромных расстояний и суровых условий пустыни, промежуточные телеграфные станции и конторы играли роль повторителей. Его сигнал затухал на полпути между Бухарой и Хивой, оператор принимал текст, записывал его и переотправлял дальше по цепочке. Сами же телеграфные аппараты устанавливались на массивные деревянные столы, оборудованные локальным заземлением. Электрических сетей в современном понимании в Хиве XIX века не было. Телеграфы питались от громоздких химических источников тока – гальванических элементов. Для них выделялось отдельное проветриваемое помещение (батарейная), так как аккумуляторы выделяли испарения и требовали регулярной заливки растворов медного и цинкового купороса [Malitskiy, 1934, s. 72].

Появление почтово-телеграфной связи в Хивинском ханстве стало крупным шагом в модернизации региона, однако доступ простого народа к этому новшеству оставался крайне ограниченным. Законодательных запретов не существовало, но имелись некоторые барьеры для простого народа и на практике реальная возможность пользоваться услугами конторы была лишь у узкого круга лиц. Одним из таких барьеров для простого народа являлась высокая стоимость услуг, т.е. отправка регулярной почты стоила дорого, а для дехкан, ремесленников и мелких торговцев эти расходы были непозволительными в то время. Так, например, основной сбор с каждой телеграммы составлял 15 копеек, а пословная плата (за каждое слово) определялась, в зависимости от дальности территории, если внутри Туркестана 5 копеек за слово, отправка в Оренбург, Петроград или в Москву стоила 10 копеек за слово. Сведения о циркулярах и денежных тарифах Туркестанского почтово-телеграфного управления можно найти в архивных документах в фондах Узбекистана [NARUz, f. I-36, f. I-43].

Следующая причина – это языковой барьер, так как все телеграммы, бланки и реестры велись на русском языке, так как почтово-телеграфные конторы подчинялись Туркестанскому почтово-телеграфному округу Российской империи [NARUz, f. I-125, op. 1, d. 61]. Простые люди могли сталкиваться с почтой лишь в редких случаях, например, срочные известия о болезни или смерти родственников в других регионах, когда деньги собирались родственниками. Ещё одним исключительным случаем был поиск работы или сезонное отходничество, когда требовалось отправить вести семье в контурных направлениях. Из вышеприведённых сведений можно понять, что основными клиентами Хивинской почтово-телеграфной конторы были российские представители, местная администрация и высокопоставленные сановники, связывавшиеся с Ташкентом, Петроградом и другими городами. Также, крупные торговцы, местные и иностранные купцы активно использовали телеграф для получения оперативных данных о ценах на хлопок, каракуль и другие товары, а также для координации торговых сделок.

Опираясь на сведения из архивных документов, можно перечислить ключевые функции почтово-телеграфных контор в Хиве и Новом Ургенче. Во-первых, главной задачей было обеспечение контроля надёжной связи и официальной корреспонденции между властями Туркестанского генерал-губернаторства и канцелярией хивинского хана. В дальнейшем это

позволило отправлять официальных запросов, рапортов и циркуляров, сведения о которых можно найти в Фонде И-125 в Национальном архиве Республики Узбекистан, который содержит переписку на узбекском и русском языках между ханом, его визирями и российскими чиновниками по вопросам организации почтового сообщения [NARUz, f. I-125].

Во-вторых, телеграф обслуживал торгово-экономические нужды торговцев, так как Новый Ургенч стал главным промышленным центром ханства. Почтово-телеграфная контора служила «окном в мир» для местных и иностранных купцов, которые через телеграф получали сводки с бирж Москвы и Ташкента, координируя на сырье и объемы поставок. Кроме этого, конторы осуществляли приём и выдачу денежных переводов, пересылку ценных бумаг, одновременно интегрируя экономику ханства в общероссийскую финансовую систему [Salamullayev, 1994, b. 40]. Больше сведений можно найти в статистических сборниках, издававшихся в Ташкенте, фиксировавших объемы торговых оборотов, количество отправленных телеграмм и писем через конторы Нового Ургенча и Хивы.

Следующей функцией телеграфа являются социальные и информационные услуги. Именно через конторы организовывалась подписка и доставка официальных и частных газет и журналов (например, «Туркестанские ведомости»), что дало возможность проникновения элемента модернизации и информации о мировых событиях вглубь ханства. Таким образом, была налажена деятельность почтово-телеграфных контор на территории Хорезма, которые одновременно имели свои основные функции и некоторые ограничения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение можно сделать ряд выводов, раскрывающих многоаспектный характер модернизации коммуникационной системы в Хивинском ханстве в начале XX века. Во-первых, возведение специализированного здания почтово-телеграфной конторы в Хиве стало не только важным инфраструктурным шагом, но и ярким социокультурным прецедентом. Архитектурное решение здания, выполненное в эклектичном стиле на стыке традиционного хорезмского зодчества и европейского «кирпичного модерна», наглядно продемонстрировало визуальный компромисс эпохи. Оно символизировало физическое присутствие новых административно-технических стандартов в традиционном пространстве восточного города.

Во-вторых, материально-техническое оснащение конторы отражало передовой уровень технологий того времени. Внедрение аппаратов Морзе, запуск сложных пишущих механизмов и интеграция автономных источников питания на базе гальванических элементов сформировали принципиально новую материальную культуру связи. Это техническое усложнение потребовало качественного изменения кадрового потенциала и привнесло в регион строго регламентированные стандарты обслуживания и документооборота.

В-третьих, анализ документов фонда «Канцелярия хивинских ханов» и официальной переписки подтверждает, что телеграфная сеть глубоко интегрировалась в структуру местного государственного управления. Традиционная монархическая власть была вынуждена оперативно адаптироваться к ускорению информационных потоков. Новые средства связи кардинально изменили характер взаимодействия между ханской администрацией, структурами Российской империи и внешнеполитическими партнерами, превратившись в ключевой инструмент оперативного управления.

Наконец, создание почтово-телеграфной службы в Хиве носило двойственный характер. Будучи прямым следствием и проводником колониальной политики Российской империи, направленной на укрепление военно-административного и экономического контроля над протекторатом, эта система одновременно выступила мощнейшим фактором объективной модернизации. Телеграф разрушил прежнюю информационную изоляцию ханства, включил его в общемировое информационное пространство и заложил прочный фундамент для дальнейшего развития транспортно-коммуникационной инфраструктуры всей Центральной Азии.

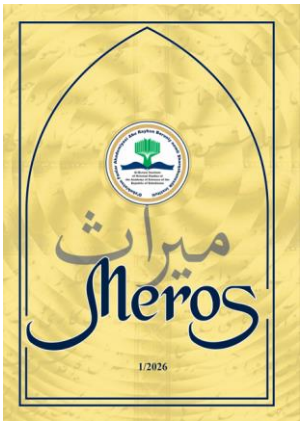
Таким образом, почтово-телеграфная контора в Хиве являлась не просто техническим объектом, а сложным историко-культурным и политическим феноменом, в точке которого пересеклись имперские интересы, местная государственная традиция и вызовы индустриальной эпохи.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Abdullayeva, N.B. (2025) Popitki modernizatsii Xivinskogo xanstva v konse XIX – XX veka. Tashkent. [Abdullaeva, N.B. (2025). Attempts to modernize the Khiva Khanate in the late nineteenth and early twentieth centuries. Tashkent. (in Russian)].
2. Abdunabiyev, A.G. (1991). Ocherki istorii razvitiya svyazi v Uzbekistane: sotsialno-politicheskiye aspekti. Tashkent. [Abdunabiyev, A.G. (1991). Essays on the history of the development of communications in Uzbekistan: socio-political aspects. Tashkent. (in Russian)].
3. Arxiv Xorezmskoy oblasti, f. № 346. (1927–1932). [Archive of Khorezm region, f. № 346. (1927–1932)].
4. Babadjanov, B. (2020). Epigrafika v arxitekturnom landshafte Xivi: mecheti, pogrebalnie kompleksi, medrese, dvorsi, vorota. Avstriyskaya akademiya nauk. Vena. [Babadzhanov, B. (2020). Epigraphy in the architectural landscape of Khiva: mosques, funerary complexes, madrasas, palaces, gates. Austrian Academy of Sciences. Vienna. (in Russian)].
5. Bayoniy, M.Yu. Shajarayi Xorazmshoxiy. O‘zR FAShI qo‘lyozmasi, inv № 9596. [Bayani, M. Y. Genealogy of the Khorezmshahs. Manuscript of the Al-Biruni Institute of Oriental Studies collection, No. 9596. (in Uzbek)].
6. Boltayev, A. Xiva esdaliklari. (qo‘lyozma) O‘zR FAShI qo‘lyozmasi, inv. № 11645. [Baltaev, A. Memoirs of Khiva. Manuscript of the Al-Biruni Institute of Oriental Studies collection, No. 11645. (in Uzbek)].
7. Bregel, Yu.Ye. (1959). Rasseleniye turkmen v Xivinskom xanstve v XIX veke (po materialam arxiva xivinskix xanov). – *Sb. Strani i narodi Vostoka.* T.1, Moskva. [Bregel, Y. E. (1959). Settlement of the Turkmens in the Khiva Khanate in the nineteenth century (Based on materials from the archive of the Khivan khans). *In Countries and Peoples of the East.* Vol. 1, Moscow. (in Russian)].
8. Gasunayev, N. (1981). Xiva. Tashkent. [Gasunayev, N. (1981). Khiva. Tashkent. (in Russian)].
9. Ivanov, P.P. (1937). Novie materiali po istorii Sredney Azii (Po povodu otkritiya arxiva xivinskix xanov). – *Jurnal Istorik-marksist.* Vip. 3, Moskva. [Ivanov, P. P. (1937). New

materials on the history of Central Asia (On the discovery of the archive of the Khivan khans)]. *In Istorik-marksist,* №3, Moscow (in Russian)].

10. Lavrov, A.V. (1950). Gradostroitelnaya kultura Sredney Azii (s drevnix vremen do vtoroy polovini XIX veka). Moskva. [Lavrov, A.V. (1950). The urban planning culture of Central Asia (from ancient times to the second half of the 19th century). Moscow. (in Russian)].
11. Lobachevskiy, V.V. (1912). Voyenno–statisticheskoye opisaniye Turkestanskogo voyennogo okruga: Xivinskiy rayon. Izdaniye shtaba voyennogo okruga. Tashkent. [Lobachevskiy, V. (1912). Military-statistical description of the Turkestan Military District: Khiva district. Publication of the Headquarters of the Turkestan military district. Tashkent. (in Russian)].
12. Mankovskaya, L, Bulatova, V. (1978). Pamyatniki zodchestva Xorezma. Tashkent. [Mankovskaya, L., Bulatova, V. (1978). Architectural monuments of Khorezm. Tashkent. (in Russian)].
13. Matniyozov, M. (1996). Xorazm tarixi. Urganch. [Matniyozov M. (1996). History of Khorezm. Urganch. (in Uzbek)].
14. Munirov, Q. (2002). Xorazmda tarixnavislik (XVII–XIX va XX asr boshlari). Toshkent. [Munirov, K. (2002). Historiography in Khorezm (17th–19th centuries and the beginning of the 20th century). Tashkent. (in Uzbek)].
15. Muxammedov, Yu.X. (1959). O‘zbekistonda pochta aloqasi. Toshkent. [Mukhamedov, Yu.Kh. (1959). Postal communication in Uzbekistan. Tashkent. (in Uzbek)].
16. Natsionalniy arxiv Respubliki Uzbekistan. F. №№ I-125, I-43, I-2. [National Archive of the Republic of Uzbekistan, F. № I-125, I-43, I-2].
17. Pogorelskiy, I.V. (1968). Ocherk ekonomicheskoy i politicheskoy istorii Xivi i Xivinskogo xanstva konsa XIX–nachala XX vv. (1873–1917). Moskva. [Pogorelskiy, I.V. (1968). An essay on the economic and political history of Khiva and the Khivan Khanate in the 19th – early 20th century. (1873–1917). Moscow. (in Russian)].
18. Salamullayev, X.S. (1994). O‘zbekistonda aloqa tarmoqlari va vositalarining asosiy yo‘nalishlari, yutuqlari va muammolari: tarixiy nuqtayi nazar (1917–1941). Toshkent. [Salamullayev X.S. (1994). Main directions, achievements and problems of communication networks and means in Uzbekistan: a historical perspective (1917–1941). (in Uzbek)].
19. Sobirov, O. (1993). Islomxo‘janing o‘limi. *Jurnal Xiva.* №3. Xiva. [Sobirov O. (1993). Islomhoja’s death. *In Khiva.* Vol.3. Khiva. (in Uzbek)].
20. Xalikova, R.Ye. (2024). Iz istorii Turkestanskogo kraya: politika zavoyevaniya i kolonizatsii Rossiyskoy imperiyey. Tashkent. [Xalikova, R. E. (2024). From the history of Turkestan: the policy of conquest and colonization by the Russian Empire. Tashkent. (in Russian)].
21. Xiva shahri davlat arxivi. F. №230. (1942–1946). [State archive of the city of Khiva. F. №230. (1942–1946)].
22. Yusupov, I (2022) O’zbekistinda aloqa tizimining taraqqiyoti tarixi. Buxoro. [Yusupov, I. (2022). History of the development of the communication system in Uzbekistan. Bukhara. (in Uzbek)]. Masharipov O (2009). Xorazmnoma. 3-kitob. XIV asrning ikkinchi yarmi va XX asrning birinchi choragida Xorazm. Xiva xonligi. Urganch.

TABOBATDA VORISLIK: MASIHIY VA IBN SINO

Karimova Surayyo Ubaydullayevna,
tarix fanlari doktori, professo**r**,
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti
ORCID: 0009-0000-4584-3915
e-mail: surayyo300555@gmail.com
https://doi.org/10.66803/2026.1.185

Annotatsiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyodagi birinchi madaniy yuksalish davrining mashhur olimlaridan Abu Sahl Masihiy va Abu Ali ibn Sinoning tibga oid ensiklopedik xarakterdagi asarlarini qiyoslash orqali o‘sha davr tabobatidagi vorislikni ko‘rsatish maqsad qilingan. Buning uchun Masihiyning arab tilidagi “Tib san’ati bo‘yicha yuz kitob” asarining tuzilishi va mazmuni Ibn Sinoning “Tib qonunlari”niki bilan taqqoslandi. Masihiy asarida ham, Ibn Sinonikida ham o‘sha davr tabobatining nazariy va amaliy masalalari, sodda va murakkab dorilar haqida ma’lumot berilgan. “Yuz kitob”da bu ma’lumotlar ancha qisqa va yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Undan farqli o‘laroq “Tib qonunlari”da nazariya va amaliyot, dorishunoslik mavzulari aniq tizimlashtirilib, besh kitobga bo‘lingan va har bir kitobda ma’lumotlar ichki tasnif asosida berilgan. Masihiyda ayrim hollarda nazariy va amaliy mavzularning aralash kelishi kuzatiladi, Ibn Sinoda esa amaliyot nazariyaga qurilgan. Masihiyning Xorazm Ma’mun akademiyasida Ibn Sinoga ustozlik qilganini va bu ikki asar o‘rtasidagi o‘xshash jihatlarni inobatga olsak, “Yuz kitob” “Tib qonunlari”ga model yoki dastur bo‘lib xizmat qilgan, deyish mumkin.

Kalit so‘zlar: *Abu Sahl Masihiy, Abu Ali ibn Sino, “Kitob al-mi’a”, “Tib qonunlari”, Musulmon renessansi, X asr musulmon tabobati, o‘rta asr tibbiy ensiklopediyalari, musulmon tabobati tarixi.*

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ В МЕДИЦИНЕ: АЛ-МАСИХИ И ИБН СИНА

Каримова Сурайё Убайдуллаевна,
доктор исторических наук, профессор,
Институт востоковедения имени Абу Райхана Беруни
Академии наук Республики Узбекистан
ORCID: 0009-0000-4584-3915
e-mail: surayyo300555@gmail.com

Аннотация. Цель данной статьи – показать преемственность в медицине рассматриваемого периода путём сравнительного анализа энциклопедических трудов по медицине известных учёных эпохи первого культурного подъёма в Центральной Азии – Абу Сахла ал-Масихи и Абу Али ибн Сины. Для этого были сопоставлены структура и содержание написанного ал-Масихи на арабском языке произведения «Сто книг по медицинскому искусству» с «Каноном медицины» Ибн Сины. В обоих трудах – как у ал-Масихи, так и у Ибн Сины – освещаются теоретические и практические вопросы медицины того времени, а также приводятся сведения о простых и сложных лекарствах. В «Ста книгах» эти сведения изложены более кратко и недостаточно систематизированы. В «Каноне медицины» теоретические и практические аспекты, а также вопросы фармакологии чётко систематизированы разделением на пять книг, и в каждой из них материал представлен на основе внутренней классификации. У ал-Масихи в ряде случаев наблюдается смешение теоретических и практических тем, тогда как у Ибн Сины практика базируется на теории. Учитывая, что ал-Масихи был учителем Ибн Сины по медицине в Академии Маъмуна в Хорезме, а также сходства между этими двумя трудами, можно предположить, что «Сто книг» послужили моделью или программой для «Канона медицины».

Ключевые слова: *Абу Сахл ал-Масихи, Абу Али ибн Сина, "Kitob ал-ми'а","Канон медицины", Мусульманский ренессанс, мусульманская медицина X века, средневековые медицинские энциклопедии, история мусульманской медицины.*

CONTINUITY IN MEDICINE: AL-MASIHI AND IBN SINA

Surayyo U. Karimova,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni
of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
ORCID: 0009-0000-4584-3915
e-mail: surayyo300555@gmail.com

Abstract. This article aims to demonstrate the continuity in medicine of that period by comparing the encyclopedic medical works of two prominent scholars of the first cultural renaissance in Central Asia – Abu Sahl al-Masihi and Abu Ali ibn Sina. For this purpose, the structure and content of al-Masihi's Arabic work "One Hundred Books on the Art of Medicine" were compared with Ibn Sina's "The Canon of Medicine". Both al-Masihi's and Ibn Sina's works address the theoretical and practical aspects of medicine of their time, as well as provide information on simple and compound drugs. In "One Hundred Books," this information is presented more briefly and is not sufficiently systematized. In contrast, in "The Canon of Medicine", theoretical and practical aspects, as well as pharmacological topics, are clearly organized, divided into five books, and presented according to an internal classification within each book. In al-Masihi's work, there is sometimes a mixing of theoretical and practical topics, whereas in Ibn Sina's work, practice is built upon theory. Considering that al-Masihi was Ibn Sina's teacher of medicine at the Ma'mun Academy in Khwarazm, as well as the similarities between these two works, it can be concluded that "One Hundred Books" served as a model or program for "The Canon of Medicine".

Key-words: *Abu Sahl al-Masihi, Abu Ali ibn Sina, "Kitob al-Mi'a", "The Canon of Medicine", the Islamic Renaissance, 10th-century Islamic medicine, medieval medical encyclopaedias, the history of Islamic medicine.*

KIRISH

Ilmdagi vorislikni tadqiq etish orqali turli tarixiy davrlarda u yoki bu fan sohasida ro'y bergan jarayonlar (rivojlanish, stagnatsiya yoki regress)ni kuzatish mumkin. Ikkinchi tarafdan, bu turdagi tadqiqotlar voris olimlarning o'zidan avval o'tganlarning ilmiy merosiga ishonch darajasini ham aniqlash imkonini beradi.

Islom olamidagi ilk madaniy yuksalish (IX–XII asrlar) davrida eng taraqqiy etgan ilm sohalaridan biri – tabobatda ham vorislik an'anasi mavjud bo'lgan va bunga bir qancha misollar mavjud. Shulardan biri – Masihiy (970–1010) va Ibn Sino (980–1037) munosabatlaridir. Bu ikki olim yaqin do'st bo'lib, Xorazm Ma'mun akademiyasida birga ishlaganlar.

Abu Sahl Iso ibn Yahyo al-Masihiy al-Jurjoniy o'z davrining yirik tabiatshunos olimi edi. U astronomiya, matematika, falsafa, tabobat va boshqa tabiiy fanlar bilan ham shug'ullangan, ular bo'yicha asarlar yaratgan, lekin fan tarixida u ko'proq tabib sifatida mashhurdir [Karimov, 1980, s. 176].

Uning tarjimayi holiga tegishli ma'lumotlar juda kam. Bayhaqiyning yozishicha, Masihiy Jurjonda, taxminan, 970-yilda tug'ilgan, ammo Bag'dodda o'sib ulg'aygan va o'sha yerda ta'lim olgan. Diniy e'tiqodi bo'yicha nasroniy bo'lgan, lekin cherkovlarga bormay, uyda ibodat qilgan. Xorazmshoh Ma'mun ibn Muhammad (X asr; 992–997) uni o'z huzuriga taklif qilganida, Masihiy bu

taklifni qabul qilib, Bag‘doddan Xorazmga keladi [Bagirova, 1987, s. 64]. Bu yerda Masihiy Abu Rayhon Beruniy (973–1048), Abu Ali ibn Sino, Abu-l-Xayr Xammor (tav. 942), Abu Nasr ibn Iroq (vaf. 1034) kabi zamonasining yirik olimlari bilan uchrashadi va ular bilan do‘stona munosabatda bo‘ladi.

Masihiy Ibn Sinoning yaqin do‘sti bo‘lishi bilan birga, tib sohasida unga ustozlik ham qilgan. Ibn Sino Masihiyga bag‘ishlab asar yozganligi haqida ma’lumot bor [Usaybi’a, 1882, b. 328]. 1010-yilda Masihiy sulton Mahmudning (971–1030; hukmronlik yillari 998–1030) G‘aznaga taklifini rad etib, Ibn Sino bilan birga Xurosonga ketayotgan chog‘ida yo‘lda vafot etadi [Sezgin, 1970, s. 326].

Masihiy arab tilida ijod qilgan, ammo uning qancha asar yozganligi ma’lum emas, lekin manbalardagi ma’lumotlarga qaraganda, u Beruniyga atab 12 ta asar yozgan, ularning yaratilish davri 998–1004-yillarga, ya’ni Beruniyning Jurjon (Gurgon)da bo‘lgan vaqtiga to‘g‘ri keladi. Masihiy bu asarlarini Beruniyga xat orqali jo‘natgan. Ularning mavzusi Beruniyning ilmiy qiziqishlari doirasida bo‘lib, geometriya, astronomiya, iqlimshunoslik, etika va tilshunoslikka bag‘ishlangan. Lekin bu asarlar bizgacha yetib kelmagan [Bulgakov, 1972, s. 83, 85]. Masihiyning matematika, astronomiya va falsafaga oid ayrim asarlarining nomi Beruniyning “Fihrist”i va “Geodeziya”sida zikr qilingan [Matviyevskaya, Rozenfeld, 1983, s. 199]. Uning she’riy uslubda yozilgan “Astronomik dostoni”dan bir parchani Beruniy o‘zining “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asariga ham kiritgan [Beruniy, 1968, b. 98].

Masihiyning tibga oid nechta asar yozganligi ma’lum emas, lekin ulardan 8 tasi saqlanib qolgan:

1. Kitob al-mi’a fi sino’at at-tibbiya (“Tib san’ati bo‘yicha yuz kitob”),
2. Fi izhor al-hikma Alloh taolo fi xalaq al-inson (“Alloh taoloning insonni yaratish haqidagi hikmatlarining ochilishi”),
3. Kitob fi ilm at-tabi’iy (“Tabiiy ilm haqida kitob”),
4. Kitob at-tibb al-kulliy (“Umumiy tib haqidagi kitob”),
5. Risola fi mohiyat al-jadariy va tadbirihi (“Chechakning mohiyati va uni davolash tadbirlari”),
6. Risola fi tahqiq amr al-vabo va-l-ihtiroz anhu va islohihi izan vaqa’a (“Vaboni aniqlash, undan saqlanish va paydo bo‘lganida uni tuzatish haqida risola”),
7. Risola fi tahqiq su’ol al-mizoj (“Mizoj masalalarini o‘rganish haqida risola”),
8. Kitob usul ilm an-nabd (“Tomir urishdan kasalni aniqlash usullari haqida kitob”) [Sezgin, 1970, s. 326–327].

Ibn Abi Usaybi’aning yozishicha, Masihiy aytilganlardan tashqari Ma’mun ibn Ma’munga (XI asr; hukmronlik yillari 1009–1017) atab yuqumli kasalliklar haqida ham kitob yozgan [Usaybi’a, 1882, b. 327].

Mazkur asarlardan birinchisi, ya’ni “Kitob al-mi’a” ensiklopedik xarakterda bo‘lib, o‘z davridagi tabobatning qariyb barcha masalalarini qamrab olgan va shu jihatdan Ibn Sinoning “Tib qonunlari”ga yaqin. Shu bois, vorislik masalasini mana shu ikki asar asosida ko‘rib chiqamiz.

MANBALAR VA METODOLOGIYA

“Kitob al-mi’a” – “Muqaddima va “Kitoblar” deb nomlangan 100 bobdan iborat. Muqaddimada muallif tibning vazifalari haqida, tabib bemorning ahvoli haqida xulosa chiqarish uchun nimalarga ahamiyat berishi kerakligi xususida fikr yuritadi. Asar boblarini soha bo‘yicha umumlashtirib keltiriladigan bo‘lsa, 1–29-boblar tibning umumiy nazariy masalalariga, 30–33-boblar sodda dorilarga,

34–38-boblar kasallik sabablari va belgilariga, 39–62-boblar isitma turlari, shishlar va tomir urishiga, 63–94-boblar boshdan oyoqqacha bo‘lgan a’zolar kasalliklariga, 95–100-boblar esa teri kasalliklari, suyak chiqishlari va zaharlarga bag‘ishlangan [SVR. Meditsina, 2000, s. 15].

“Kitob al-mi’a” bizgacha ko‘plab qo‘lyozma nusxalarda yetib kelgan. Taniqli fan tarixchisi Fuat Sezginning (1924–2018) ma’lumotlariga qaraganda, Buyuk Britaniya, Germaniya, Misr, Rossiya, Suriya, Turkiya, Fransiya, Eron va Hindiston qo‘lyozmalar fondida bu asarning turli davrlarda ko‘chirilgan nusxalari saqlanadi [Sezgin, 1970, s. 326–327]. Toshkentda ham bu asarning to‘liq bo‘lmagan nusxasi O‘zR Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida mavjud, lekin bu nusxa haqidagi ma’lumot F.Sezgin kitobiga kirmagan. Mazkur qo‘lyozma to‘liq emas: unda muqaddimaning bir qismi (1a–5b) va 1–36-boblar mavjud. Nusxa nasx xatida XVIII asrda ko‘chirilgan. Hajmi 214 varaq, o‘lchami 20x16,5 sm, har bir varaqda 21 ta satr bor [O‘zR FAShI, № 12970].

“Kitob al-mi’a”ning nashrlari ham bor: u 2000-yilda Damashqda [al-Masīhī, 2000], 2004-yil Bayrutda [al-Masīhī, 2004] va 2005-yil Tehronda [al-Masīhī, 2005] chop etilgan.

Ibn Sinoning “Tib qonunlari”ga kelsak, u besh kitobdan iborat bo‘lib, o‘rta asr tabobatining barcha nazariy va amaliy masalalarini qamrab olgan.

Birinchi kitobda ko‘proq nazariy masalalar bayon qilingan. Tib ilmi, uning vazifalari, xilt, mizoj haqida tushuncha, suyak, mushaklar, tomirlarning tuzilishi, kasalliklarning kelib chiqish sabablari, belgilari, turkumlari, ularni davolashning umumiy usullari, sog‘liqni saqlash haqidagi ta’limot, ovqatlanish va qon olish masalalari haqida gapirilgan [Ibn Sino, 1983].

Ikkinchi kitob o‘sha davr tabobatida ishlatilgan sodda, ya’ni yakka holda ishlatiladigan dorilarga bag‘ishlangan. Unga ma’dan, o‘simlik va hayvon a’zolaridan olingan 800 dan ortiq dori kiritilgan bo‘lib, ularning mizoji, xususiyatlari, tibbiy ta’siri jadvallar tarzida bayon qilingan. Ibn Sino tavsiya qilgan dorilarning ko‘pi hozirgi farmakopeyalarga kiritilib, amaliyotda qo‘llanmoqda [Ibn Sino, 1982].

Uchinchi kitob xususiy patologiya va terapiyaga bag‘ishlangan bo‘lib, unda inson a’zolarining har biriga xos bo‘lgan kasalliklarni aniqlash va davolash yo‘llari ko‘rsatilgan. Bu yerda keltirilgan Ibn Sino qo‘llagan ba’zi diagnostika va muolaja usullari hozirgi tabobatda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan [Ibn Sino, 1979; Ibn Sino, 1980].

To‘rtinchi kitob “umumiy”, ya’ni kishi a’zolaridan birortasiga xos bo‘lmagan kasalliklarga bag‘ishlangan. Bundaylarga yara-chaqalar, shish va toshmalar, suyaklarning sinish va chiqishi, kuyish, isitmalar va turli a’zolarning jarohatlanishi kiritilgan. Bundan tashqari yuqumli kasalliklar, ularni davolash, zaharlar va zaharlanish, ziynat (kosmetika) vositalari va tadbirlari haqida ham ma’lumot beradi [Ibn Sino, 1980 (4)].

Beshinchi kitob farmakopeya bo‘lib, o‘rta asrlarda “Qarobodin” yoki “Aqrabodin” deb atalgan. Bunda murakkab tarkibli dorilarning turlari, ularni tayyorlash usullari hamda muayyan a’zolar uchun tavsiya etiladigan murakkab dorilar keltirilgan. Ibn Sinoning “Qarobodin”i bir necha asrlar davomida keyingi avlod dorishunoslari uchun mukammal qo‘llanma bo‘lib xizmat qildi [Ibn Sino, 1980 (5)].

Biz maqolada “Kitob al-mi’a”ning yuqorida zikr qilingan qo‘lyozmasi hamda Ibn Sino “Tib qonunlari”ning 1979–1983-yillardagi 2-nashridan foydalandik.

MUHOKAMA

Masihiyning kitobi bilan Ibn Sino “Tib qonunlari”ni solishtirganda ikkala asarda ham mavzularning tanlanishi va joylashuvidagi o‘xshashlikni ko‘rish mumkin. Faqat “Kitob al-mi’a” hajm

jihatdan kichik bo‘lib, unda mavzular boblar orasida taqsimlangan. “Qonun”da esa har bir kitobni bir katta asarning qismlari sifatida ham, alohida mustaqil asar shaklida ham qabul qilish mumkin.

Masihiyning maqsadi tabobatda o‘zigacha to‘plangan nazariy bilimlarni isloh qilish va to‘ldirish hamda amaliyot qismini qisqa va lo‘nda shaklda, foydalanuvchiga qulay shaklda berishdan iborat edi [Akel, 2023, s. 91–100]. Shuning uchun ham uning kitobida davolash usullari va dorishunoslik masalalariga urg‘u berilgan.

Masihiy nazariy masalalarda mutaqaddim tabiblardan Gippokrat (mil. av. taxm. 460–355) va Galenga (129–200) ergashgan. Shu holatni biz Ibn Sino “Tib qonunlari”da ham kuzatamiz: Gippokrat nomi birinchi kitobda 7 marotaba anatomiya qismi (suyaklarning tuzilishi)da, sog‘liqni saqlash (jismoniy mashg‘ulotlar foydasi va toza havo) hamda organizmni tozalash usullari (qon olish va qustirish) qismlarida zikr qilinadi [Ibn Sino, 1983, b. 46, 62, 317, 362, 389, 390, 407]. Shu mavzular bo‘yicha Galenga 35 marta ishora bor. Nazariy masalalar bayonida Masihiy asarida “Qonun”dan farqli o‘laroq tizimli tuzilish va mantiqiy bayon yetishmaydi. Agar “Qonun”da har bir nazariy mavzu kichik mavzularga tasniflab chiqilgan bo‘lsa (fann: ta’lim: jumla: fasl), “Kitob al-mi’a”da bunday tasnif yo‘q.

Ikkala kitobga deyarli bir xil mavzular kiritilgan bo‘lsa-da, ularning joylanishida biroz farq bor: Masihiy kitobida nazariy va amaliy mavzular aralashib ketgan, ya’ni aniq bo‘linish kuzatilmaydi. Masalan, nazariy qismga tegishli kasallik sabablari va belgilari (34–38-boblar) sodda dorilar dan (30–33-boblar) keyin, xususiy patologiyaga oid qism (63–94-boblar) umumiy tasnifsiz umumiy patologiya mavzulari (39–62 va 95–100-boblar) orasida keladi. Itr, ya’ni xushbo‘y moddalar haqidagi kitob (19-bob) nazariy mavzular orasida berilgan [O‘zR FAShI, № 12970, v. 104b–107a]. “Qonun”da esa kasallik sabablari va belgilari I kitobga, nazariy masalalar ichiga katta bo‘lim (fann) sifatida kiritilgan, xususiy patologiya III kitobda, umumiy patologiya masalalari IV kitobda ichki taqsim asosida joylashtirilgan, ya’ni “Tib qonunlari”da amaliyot nazariyaga qurilgan bo‘lib, asar aniq bir tizim asosida yozilganini ko‘ramiz.

“Kitob al-mi’a”ning diqqatga sazovor jihatlaridan biri dorishunoslik qismidir. Asarning 30–33-boblarida [O‘zR FAShI, № 12970, v. 149b–189a] 390 ta sodda dori haqida ma’lumot berilgan. Shulardan 30-bob (149b–154b) dorilarning quvvatlariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda muallif turli sodda dorilarning oziqligi va davo kuchi orasidagi farqlar, ularning inson tanasiga ta’siri qanday bo‘lishi, dorini inson organizmining mizojiga qarab qanday tanlash lozimligi haqida ko‘rsatmalar beradi. Undan tashqari, badan sirtidan ishlatiladigan dorilar hamma vaqt ham ichki iste’mol uchun to‘g‘ri kelavermasligi, bunday zaharli moddalar bilan davolaganda ehtiyot bo‘lish kerakligi haqida ogohlantiradi.

31-bob (155a–180b) sodda dorilarning o‘ziga bag‘ishlangan. Bu yerda Masihiy abjad tartibida 394 ta sodda dorining tibbiy ta’sirini bayon qilgan. Bu moddalarning ba’zilari (masalan, malobatr, bulut va b.) ikki martadan yozilgan bo‘lgani uchun Masihiy ro‘yxatidagi sodda dorilar sonini 390 ta deyish mumkin. Shulardan 37 tasini ma’daniy, 38 tasini hayvoniy moddalar, 315 tasini o‘simlik dorilar tashkil qiladi. Har bir maqolada shu dorining tabiati va qaysi kasalliklarga davo bo‘lishi qisqa tarzda yozilgan. Masalan: “Izxir – qorachayir. Ikkinchi darajada issiq, birinchi darajada quruq. Tomirlarning og‘zini ochadi, siydik va hayz qonini yurgizadi, toshlarni maydalaydi. Agar ichilsa yoki qo‘yib bog‘lansa, me’da va jigar shishlarini tarqatadi. Tish milklarini va me’dani baquvvat qiladi” [O‘zR FAShI, № 12970, v. 155a].

Kitobning 32-bobida (181a–182b) muallif sodda dorilarni ularning mizojiga (tabiatiga) qarab guruhlagan. Masalan, avval birinchi darajada issiq bo‘lgan dorilarni, so‘ng ikkinchi, uchinchi va to‘rtinchi darajada issiq bo‘lgan dorilarning ro‘yxatini beradi. Shundan so‘ng sovuq mizojli dorilarning (ular ham darajasi bo‘yicha), keyin quruq, ho‘l, tiqilmalarni ochuvchi, erituvchi, qizdiruvchi, tozalovchi va shu kabi boshqa xususiyatli dorilar ro‘yxati keltirilgan.

33-bobda (182b–189a) mazkur dorilarning ishlatilishi, ya’ni u yoki bu kasallikka ta’siri, masalan, uxlatuvchi, qon to‘xtatuvchi, ichni bog‘lovchi, gijjalarni o‘ldiruvchi, yaralarni bitiruvchi va boshqalar sanalgan. Umumiy hisobda 26 ta ro‘yxat berilgan. “Kitob al-mi’a”ning 32–33-boblarida keltirilgan dorilarning mizoji va ta’siri bo‘yicha ro‘yxatlari boshqa tibbiy kitoblarda uchramaydi. Dorilarni mizoji, quvvati va ta’siriga qarab tasniflash prinsipi Ibn Sino “Tib qonunlari” II kitobida ham qo‘llangan, ya’ni Masihiyning shogirdi sifatida u ustozining kitobidan dastur yoki model tarzida foydalangan bo‘lishi mumkin. Zero, Ibn Sino Buxoro va Xorazmda bo‘lgan davrda o‘z kitobi uchun ham nazariy, ham amaliy ma’lumotlarni yig‘ib yurgan va 1012-yildan uni yozishga kirishgan [Zavadovskiy, 1980, s. 211–212]. Faqat Masihiydan farqli o‘laroq Ibn Sino mazkur kitobni ikki qismga bo‘lib, birinchi qismda sodda dorilarning mizojini o‘rganish yo‘llari, dorilar quvvatining ta’sirini va dorilarga ko‘rsatiladigan ta’sirlar haqida batafsilroq bayon qilgan. Biror kasallikka qarshi dori tanlash shu dori bilan gavdaning mizojini bilish prinsipiga asoslangan. Shu yerda dorilar mizojini aniqlashning bir necha usullari berilgan. Shu jihatdan bu kitob boshqa dorishunoslik asarlaridan ijobiy farq qiladi.

Ikkinchi qismda sodda dorilar abjad tartibida alohida maqolalar shaklida joylashtirilgan. Har bir maqola, Ibn Sino tili bilan aytganda, jadvallarga bo‘lingan. Jadvallarning maksimal soni 16 ta bo‘lib, ba’zi bir dori uchun bu jadvallarning hammasi, boshqalari uchun esa ayrimlarigina qo‘yilgan. Dorilar tibbiy ta’sirining bunday tartibli tasniflab berilishi faqat Ibn Sino tarafidan amalga oshirilgan. Shuni aytish mumkinki, “Kitob al-mi’a”ning 30–33-boblaridagi ma’lumotlar nazariy asos bilan ta’minlanib, to‘ldirib kengaytirilgan va tizimlashtirilgan shaklda Ibn Sino tomonidan “Tib qonunlari”ning II kitobiga kiritilgan.

XULOSA

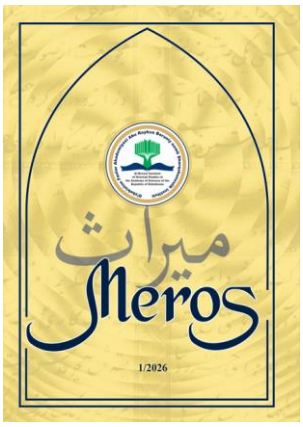
Xulosa qilib aytganda, Masihiyning “Kitob al-mi’a” kitobini IX–X asrlarda antik bilimlar, asosan, qadimgi yunon tibbiy adabiyoti asosida yaratilgan “umumiy tabobat”, ya’ni tibning ham nazariy, ham amaliy masalalarini qamrab olgan asarlarning bir namunasi sifatida baholash mumkin. Garchi undagi ma’lumotlar aniq bir tizimga solinmagan bo‘lsa-da, bu asar XI asrda “umumiy tabobat” yoki tibbiy ensiklopediya uslubida yozilgan Abu Ali ibn Sinoning “Tib qonunlari”ga dastur bo‘lib xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Akel, Y.H. (2023). From the “Hundred Books on the Skills of Medicine” to “The Canon of Medicine”– Written monuments of the Orient, vol. 9, № 1. – P. 91–100.
2. Abū Sahl al-Masīhī. (2000). Kitāb al-mi’a fi al-ṭibb. Damascus: French Institute for Arab Studies.
3. Abū Sahl al-Masīhī. (2004). Kitāb al-mi’a fi al-ṭibb. Beirut: Biblion Publishing House.

4. Abū Sahl al-Masīhī. (2005). Kitāb al-mi'a fi al-ṭibb. Tehran: Iranian University of Medical Sciences, Institute of Medical History, Islamic and Complementary Medicine.
5. Sezgin, F. (1970). Geschichte des Arabischen Schrifttums. Leiden, B III. [Sezgin F. History of Arabic Literature. Leiden, vol. III].
6. Abu Ali ibn Sino. (1983). Tib qonunlari. I kitob. – Arabchadan tarjima: A. Rasulev, S. Mirzayev, U.I. Karimov, A. Murodov. Toshkent. [Abū ʿAlī ibn Sīnā. (1983). Canon of Medicine. Book 1. –Translated from Arabic by A. Rasulev, S. Mirzaev, U.I. Karimov, A. Muradov. Tashkent. (in Uzbek)].
7. Abu Ali ibn Sino. (1982). Tib qonunlari. II kitob. – Arabchadan tarjima: S. Mirzayev, A. Rasulev, U.I. Karimov, A. Murodov, Q. Munirov. Toshkent. [Abū ʿAlī ibn Sīnā, (1982). Canon of Medicine. Book 2. – Translated from Arabic by S. Mirzaev, A. Rasulev, U. Karimov, A. Muradov, Q. Munirov. Tashkent. (in Uzbek)].
8. Abu Ali ibn Sino. (1979). Tib qonunlari. III (1) kitob. – Arabchadan tarjima: A. Rasulev, A.P. Qayumov. Toshkent. [Abū ʿAlī ibn Sīnā. (1979). Canon of Medicine, Book 3 (1). – Translated from Arabic by A. Rasulev, A.P. Qayumov. Tashkent. (in Uzbek)].
9. Abu Ali ibn Sino. (1980). Tib qonunlari. III (2) kitob. – Arabchadan tarjima: S. Mirzayev, A. Rasulev. Toshkent. [Abū ʿAlī ibn Sīnā (1980). Canon of Medicine, Book 3 (2). – Translated from Arabic by S. Mirzaev, A. Rasulev. Tashkent. (in Uzbek)].
10. Abu Ali ibn Sino. (1980.4) Tib qonunlari. IV kitob. – Arabchadan tarjima: A. Rasulev, A. O'rinboyev. Toshkent. [Abū ʿAlī ibn Sīnā, (1980.4). Canon of Medicine. Book 4. – Translated from Arabic by A. Rasulev, A. Urunbaev. Tashkent. (in Uzbek)].
11. Abu Ali ibn Sino. (1980.5) Tib qonunlari. V kitob. – Arabchadan tarjima: U.I. Karimov. Toshkent, 1980 [Abū ʿAlī ibn Sīnā. (1980.5). Canon of Medicine. Book 5. – Translated from Arabic by U.I. Karimov. Tashkent. (in Uzbek)].
12. Abu Rayhon, Beruniy. (1968). Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – Tarjimon A. Rasulov. Izohlarni I.Abdullayev va A.Rasulov tuzgan. *Tanlangan asarlar*. T. 1. Toshkent. [Abū al-Rayḥān al-Bīrūnī. (1968). Selected Works, I. *Chronology*. – Translated from Arabic by A. Rasulev, notes by I. Abdullaev & Rasulev. Tashkent. (in Uzbek)].
13. Abu Sahl al-Masihiy. Kitob al-mi'a fi sino'at at-tibbiya. O'zR FAShI qo'lyozmasi, № 12970 [Abū Sahl al-Masīhī. Kitob al-mi'a fi al-ṣinā 'at al-ṭibbiyya. Manuscript of the Al-Biruni Institute of Oriental Studies collection, N 12970].
14. Bagirova, S.G. (1987). Sochineniye "Tatimma sivan al-xikma" al-Bayxaki kak obrazes srednevekovogo ensiklopedicheskogo spravochnika. Tashkent, [Bagirova, S.G. (1987). Al-Bayhaqi's work "Tatimma Sivan al-Hikma" as an example of a medieval encyclopaedic reference work. Tashkent. (in Russian)].

15. Bulgakov, P.G. (1972). Jizn i trudi Beruni. Tashkent. [Bulgakov, P.G. The Life and Works of Beruni. Tashkent. 1972. (in Russian)].
16. Zavadovskiy Yu.N. (1980). Abu Ali ibn Sina. Jizn i tvorchestvo. Dushanbe. [Zavadovsky, Yu. N. (1980). Abu Ali ibn Sina: Life and Work. Dushanbe. (in Russian)].
17. Ibn Abi Usaybi'a. (1982). Uyun al-anbo fi tabaqot al-atibbo. Qohira, J.1, 1982 m. (arab tilida) [Ibn Abī Uṣaybiʿa. (1982). ʿUyūn al-anbāʾ fī ṭabaqāt al-aṭibbāʾ, vol. 1. Cairo. (in Arabic)].
18. Karimov U.I. (1980). Sredneaziatskiye vrachi epoxi Ibn Sini. – *Sb. Abu Ali ibn Sina i yestestvennie nauki*. Tashkent. [Karimov, U.I. (1980). Central Asian Physicians of the Era of Ibn Sina. *In: Abu Ali ibn Sina and the Natural Sciences.* Tashkent. (in Russian)].
19. Matviyevskaya G.P., Rozenfeld B.A. (1983). Matematiki i astronomi musulmanskogo srednevekovya i ix trudi (VIII–XVII vv.). T. 2, Moskva, 1983 [Matvievskaya, G.P., and Rosenfeld, B.A. (1983). Mathematicians and Astronomers of the Muslim Middle Ages and Their Works (8th–17th centuries), vol. 2, Moscow. (in Russian)].
20. Sobraniye vostochnix rukopisey Akademii nauk Respubliki Uzbekistan. Meditsina. (2000). – Sostaviteli: X.Xikmatullayev, S.U. Karimova. Tashkent, [Collection of Oriental Manuscripts of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. Medicine. (2000). – Edited by: H. Hikmatullaev, S.U. Karimova. Tashkent. (in Russian)].

ZOHID KAVSARIY QARASHLARIDA ILM, MAZHAB VA DINIY BAG‘RIKENGLIK MUNOSABATLARI

Xabibidinov Boburshox Abduvali o‘g‘li,
O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi tadqiqotchisi
ORCID: 0009-0001-4599-9431
e-mail: habibiddinovboburshox@gmail.com
https://doi.org/10.66803/2026.1.186

Annotatsiya. Maqolada XX asr hanafiy-moturidiy ilmiy muhitining yirik vakillaridan biri Muhammad Zohid al-Kavsariyning ilm, mazhab va diniy bag‘rikenglik haqidagi qarashlari tahlil qilinadi. Unda asosiy manba sifatida “Muqaddimot al-imom al-Kavsariy” (“Imom Kavsariyning muqaddimalari”) to‘plami hamda “Maqolot al-Kavsariy” (“Kavsariy maqolalari”)dagi ilmiy-ma’rifiy, manbashunoslik va usuliy qarashlardan foydalanildi. Maqolada ilm Kavsariy nazdida faqat ma’lumot to‘plash emas, balki diniy mas’uliyat, manbaga sodiqlik, rivoyatni tekshirish va ilmiy odob mezoni sifatida namoyon bo‘lishi asoslanadi. Mazhab esa shariatni tizimli anglash, ixtilofni me’yorlashtirish va jamiyatda diniy barqarorlikni saqlash instituti sifatida talqin etiladi. Diniy bag‘rikenglik Kavsariy merosida haqiqat mezonlaridan voz kechish emas, dalil, odob, vasatiylik va ixtilof madaniyati asosida muvozanatli munosabat bildirish shakli ekani ko‘rsatiladi. Shu asosda Kavsariy ilmiy merosining zamonaviy diniy-ma’rifiy jarayonlarda radikal talqinlarga qarshi intellektual immunitetni kuchaytirishdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *Zohid Kavsariy, Muqaddimot, ilm, mazhab, hanafiylik, moturidiylik, vasatiylik, diniy bag‘rikenglik, mo‘’tadil islom, ilmiy tanqid.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЗНАНИЯ, МАЗХАБА И РЕЛИГИОЗНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ ВО ВЗГЛЯДАХ ЗАХИДА ал-КАВСАРИ

Хабибидинов Бобуршох Абдували угли,
исследователь Международной академии исламоведения Узбекистана
ORCID: 0009-0001-4599-9431
e-mail: habibiddinovboburshox@gmail.com

Аннотация. В статье анализируются взгляды Мухаммада Захида ал-Кавсари, одного из крупных представителей ханафитско-матуридитской научной традиции XX века, на знание, мазхаб и религиозную толерантность. В качестве основных источников используются сборник “Мукаддимат ал-имам ал-Кавсари” и труд “Макалат ал-Кавсари”, в которых отражены его источниковедческие, методологические и религиозно-просветительские подходы. Показано, что знание в понимании ал-Кавсари не сводится к накоплению сведений, а выступает как форма

религиозной ответственности, верности авторитетным источникам, проверки предания и соблюдения научной этики. Мазхаб рассматривается как исторически сложившаяся методологическая школа системного понимания шариата, регулирования разногласий и поддержания социальной устойчивости мусульманского общества. Религиозная толерантность в наследии ал-Кавсари интерпретируется не как отказ от критериев истины, а как культура аргументированного, этичного и умеренного отношения к различным взглядам. Выявляется значение его наследия для укрепления интеллектуального иммунитета против радикальных интерпретаций и для корректного объяснения ханафитско-матуридитской традиции в современном религиозно-просветительском пространстве.

Ключевые слова: *Захид Кавсари, Мукаддимат, знание, мазхаб, ханафитская школа, матуридизм, васатийя, религиозная толерантность, умеренный ислам, научная критика.*

THE RELATIONSHIP BETWEEN KNOWLEDGE, MADHHAB AND RELIGIOUS TOLERANCE IN THE VIEWS OF ZAHID AL-KAWTHARI

Boburshox A. Khabibidinov,
Researcher at the International Islamic Studies Academy of Uzbekistan
ORCID: 0009-0001-4599-9431
e-mail: habibiddinovboburshox@gmail.com

Abstract. The article analyzes Muhammad Zahid al-Kawthari's views on knowledge, madhhab and religious tolerance as reflected in the twentieth-century Hanafi-Maturidi scholarly tradition. The main sources of the study are Muqaddimat al-Imam al-Kawthari and Maqalat al-Kawthari, which contain his source-critical, methodological and religious-educational arguments. The article shows that knowledge, in al-Kawthari's thought, is not merely the accumulation of information, but a form of religious responsibility, loyalty to authoritative sources, verification of transmission and commitment to scholarly etiquette. Madhhab is interpreted as a historically developed methodological school that enables a systematic understanding of Sharia, regulates scholarly disagreement and preserves social stability within Muslim society. Religious tolerance in al-Kawthari's legacy is not understood as abandoning truth criteria, but as a balanced culture of engagement based on evidence, etiquette, moderation and the ethics of disagreement. The article highlights the relevance of al-Kawthari's legacy for strengthening intellectual immunity against radical interpretations and for explaining the Hanafi-Maturidi tradition in contemporary religious and educational contexts.

Keywords: *Zahid al-Kawthari, Muqaddimat, knowledge, madhhab, Hanafi school, Maturidism, wasatiyyah, religious tolerance, moderate Islam, scholarly criticism.*

KIRISH

XX asr boshlari musulmon olamida siyosiy parchalanish, mustamlakachilikning kuchayishi, Usmoniylar davlatining inqirozi, diniy ta'lim tizimining izdan chiqishi va yangi g'oyaviy oqimlarning kuchayishi bilan tavsiflanadi. Ana shu murakkab sharoitda an'anaviy islom ilmlari, xususan, hanafiy fiqhi, moturidiy kalomi, sunniy tasavvuf va hadis ilmi atrofida bahslar kuchaydi. Bir guruh mualliflar

islom diniga oid merosni “asl manbalarga qaytish” shiori ostida soddalashtirishga intildi, boshqa bir toifa esa klassik ilmiy maktablarni jamiyat taraqqiyotiga to‘siq sifatida ko‘rsata boshladi. Muhammad Zohid al-Kavsariy (1879–1952) ana shu jarayonda islom ilmlarining ichki intizomi, manbaga tayanish madaniyati va mazhabga oid merosning jamiyat hayotidagi tartiblovchi vazifasini himoya qilgan yirik olim sifatida maydonga chiqdi [Hallaq, 2005, p. 1–4; Bruckmayr, 2020, p. 293–325].

Kavsariy ilmiy faoliyatini faqat hanafiy mazhabini himoya qilish doirasida tushuntirish yetarli emas. Uning asarlarida manbalarni tanqidiy o‘rganish, rivoyatlarni tekshirish, islom fiqhiga oid merosni ushbu ilm usuli, ya’ni metodologiyasi asosida xolis ilmiy baholash, islom aqidasini sof holatda saqlash va ruhiy-axloqiy tarbiyani to‘g‘ri yo‘naltirish masalalari o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan u so‘nggi Usmoniylar davridagi islom diniga oid ilmiy muhit bilan Misrdagi “al-Azhar” ilm dargohi atrofida shakllangan ilmiy muhitni bog‘lagan ko‘prik vazifasini bajargan. Kavsariyning “Muqaddimot al-imom al-Kavsariy” (“Imom Kavsariyning muqaddimalari”) va “Maqolot al-Kavsariy” (“Kavsariy maqolalari”) asarlari uning ilmiy pozitsiyasini bir vaqtning o‘zida manbashunoslik, fiqh, kalom, tasavvuf va ijtimoiy barqarorlik nuqtai nazaridan o‘rganish imkonini beradi [Ahmad Khayrī, 1994, s. 28–57; Özafşar, 1996, s. 29–50].

Kavsariyda ilm, mazhab va diniy bag‘rikenglik bir-biridan ajralgan tushunchalar emas, balki yagona bir maqsadga xizmat qiluvchi omillar hisoblanadi. Uningcha, ilm dalilni bilish, manbani va rivoyatni tekshirish, diniy masalalar bo‘yicha o‘z shaxsiy qarorlarini ilgari surish, ya’ni “ijtihod” qilish sharti va mas’uliyatini anglashdan iborat. Mazhab ana shu ilmning tarixiy tajribada shakllangan tartibli yo‘lidir. Diniy bag‘rikenglik esa har qanday fikrni hech qanday mezonlarsiz qabul qilish emas, balki ixtiloflarni ilm, odob, adolat va ulamolar bir ovozdan qabul qilgan qarorlar asosidagi birlik doirasida boshqarish madaniyatidir. Olim qarashlarida bag‘rikenglik va qat’iylik o‘zaro zid tushunchalar emas, balki ular muvozanatli diniy tafakkurning ikki zarur qirrasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Maqolada ko‘tarilgan mavzuning dolzarbligi bir necha omil bilan belgilanadi. Birinchidan, bugun diniy ma’lumotlar ochiq axborot maydonida tez tarqalayotgan bir davrda ilmiy asosga ega bo‘lmagan fatvolar, tarixiy manbalarni uzib talqin qilish va mazhabni inkor etish holatlari jamiyatda diniy tushunmovchiliklarning kuchayishiga sabab bo‘lmoqda. Ikkinchidan, diniy bag‘rikenglik tushunchasi ba’zan mazhabga xos aniqlikdan voz kechish yoki barcha diniy talqinlarni bir xil darajada haq deb ko‘rish sifatida noto‘g‘ri izohlanmoqda. Kavsariy ilmiy merosi bu ikkala jihatga ham “me’yordan og‘ish” bilan yondashishni ham tanqid qiladi: u mutaassib torlikni ham, mezonsiz erkinlikni ham ilmiy barqarorlikka xavf deb biladi.

O‘zbekistonda islom ilmlari ilmiy-ma’rifiy muhitida hanafiy-moturidiy an’anani tadqiq qilish, uni zamonaviy diniy-ijtimoiy jarayonlar bilan bog‘lash va yoshlarda to‘g‘ri e’tiqod, sog‘lom tafakkur va dunyoqarashni shakllantirish muhim ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda Kavsariy merosini o‘rganish, uning ijtimoiy-diniy masalalarni birlamchi manbalarga tayangan holda to‘g‘ri metodologiya asosida hal qilish, bahs-munozara odobi va vasatiylik (o‘rtamiyonalik) haqidagi qarashlarini tahlil qilish nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki olimning ushbu tadqiqotlari, bir tomondan, sunniylik ulamolari fikriy merosining ichki mantig‘ini ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan, zamonaviy diniy bahslarda ilmiy mezonlarni saqlash zarurligini eslatadi.

Kavsariy qarashlarida ilm, mazhab va diniy bag‘rikenglik qanday nazariy bog‘lanishga ega va bu bog‘lanish mo‘‑tadil islom tafakkurini asoslashda qanday vazifa bajaradi? Maqoladan ko‘zda tutilgan maqsad Zohid Kavsariy merosidagi mazkur uch tushunchaning o‘zaro aloqasini

“Muqaddimot” va “Maqolot” to‘plamlaridagi matnlar asosida ilmiy tahlil qilishdan iborat. Ilmning metodologik mazmuni, mazhabning diniy-ijtimoiy tartibdagi o‘rni, diniy bag‘rikenglikning olimga xos mezonlari va ushbu uchlikning zamonaviy diniy-ma’rifiy jarayonlar uchun ahamiyati ko‘rsatildi.

Ushbu mo‘jaz tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda Kavsariy merosida ilm, mazhab va diniy bag‘rikenglik tushunchalari alohida-alohida emas, balki yagona nazariy tizim sifatida tahlil qilingani aniqlandi. Bu tizimda ilm manbani tekshirish va dalilni mas’uliyat bilan ishlatish mezoni bo‘lsa, mazhab ushbu ilmning ijtimoiy amaliyotda tartibga tushgan shakli, diniy bag‘rikenglik esa shu tartibning axloqiy natijasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday yondashuv olimni nafaqat polemik muallif, balki sunniy merosda ilmiy intizom va ijtimoiy muvozanatni birlashtirgan mutafakkir sifatida baholashga imkon beradi.

MANBALAR VA METODOLOGIYA

Tadqiqotning asosiy manbasi Zohid Kavsariyning “Muqaddimot al-imom al-Kavsariy” to‘plami, “Maqolot al-Kavsariy” kabi asarlari bo‘lib, ulardagi ilm, fiqh, fatvo, mazhab, sunnat va vasatiylikka oid matnlaridan foydalanilgan. Shuningdek, allomaning hanafiy imomlari haqidagi risolalari, ularning muqaddimalaridagi ayrim mulohazalari tahlilga jalb etilgan. “Muqaddimot” to‘plami olimning turli asarlarga yozgan kirishlari orqali uning metodologik qarashlarini ochib beradi. “Maqolot” esa zamonaviy bahslarga munosabat, ilmiy tanqid va diniy-ijtimoiy muvozanat masalalarini yoritadi [al-Kawtharī, 1997, s. 5–10; al-Kawtharī, 1994, s. 197–217].

Kavsariy hayoti va ilmiy muhitini o‘rganishda Ahmad Xayriy, Mehmet Emin Ozafshar, Yavuz, Filipp Bruckmayr va Emrah Bash tadqiqotlariga tayanilgan. Ahmad Xayriy allomaning hayot yo‘li, shogirdlari, Misrdagi ilmiy muhiti va tanqidiy uslubiga oid biografik ma’lumotlarni jamlagan. Ozafshar esa olimning hadis ilmidagi metodologik qarashlari, manbashunoslik mezoni va ilmiy ta’sirini tahlil qiladi [Ahmad Khayrī, 1994, s. 43–57; Özafşar, 1996, s. 29–50]. Bruckmayr tadqiqotida salafiy tanqidlar fonida moturidiy javobning kuchayishi va bu jarayonda olim merosining ta’siri ko‘rsatiladi [Bruckmayr, 2020, p. 293–325].

Mahalliy ilmiy muhitda Kavsariyning “Muqaddimot” asari mo‘tadil islom g‘oyasi bilan bog‘liq holda tadqiq etilgan. Ushbu maqolada mazkur asarning tarkibiy tuzilishi, hanafiylikka oid mo‘tadil g‘oyalar, buzg‘unchi qarashlarga berilgan ilmiy raddiyalar va vasatiylik masalalari tahlil qilingan. Unda mazkur yo‘nalish kengaytirilib, “ilm – mazhab – diniy bag‘rikenglik” uchligi mustaqil nazariy muammo sifatida ko‘rib chiqilgan.

Maqolada tarixiy-manbaviy tahlil usuli orqali olim yashagan davrning diniy-intellektual muhiti va uning ilmiy jihatlari o‘rganilgan. Kontent-tahlil usuli vositasida “Muqaddimot” va “Maqolot”da takrorlanadigan asosiy tushunchalar – ilm, mazhab, fatvo, sunnat, ijmo, istihson, vasatiylik, tasavvuf va bag‘rikenglik kategoriyalari ajratib berilgan. Qiyosiy tahlil usuli orqali Kavsariy qarashlari hanafiy-moturidiy an’ana, ash’ariy kalom va zamonaviy salafiylik g‘oyalari tanqidi fonida baholangan.

MUHOKAMA

Kavsariy qarashlarida ilm: manbani bilish, mas’uliyat va tanqidiy mezon. Olim nazdida ilm, avvalo, ishonchli manbani aniqlash madaniyatidir. U hadis, fiqh va kalom masalalarida rivoyat zanjiri, matn mazmuni, tarixiy muhit va ulamolarning ilmiy darajasini birgalikda ko‘rishni talab qiladi. Shuning uchun uning muqaddimalari oddiy kirish so‘zlari emas, balki asarning manbaviy qiymati,

muallifning ilmiy maqomi, mavzuning tarixiy ildizi va bahs nuqtalarini belgilaydigan mustaqil tadqiqot matnlaridir. “Muqaddimot”dagi ko‘plab muqaddimalar Kavsariyning kalom, fiqh, hadis, tarix, biografiya, tasavvuf va axloq masalalarini yagona ilmiy mezon asosida ko‘rganini ko‘rsatadi [al-Kawtharī, 1997, s. 8–9].

Kavsariy ilmni “ko‘p ma’lumot to‘plash” darajasida tushunmaydi. Uning metodologiyasida ilm – dalilni o‘rniga qo‘yish, manbani tekshirish, xulosani shariat, aql va ulamolar merosi bilan muvofiqlashtirishdir. Shu sababli u tayyorgarliksiz fatvo berish, kitoblardan uzib olingan iboralar asosida hukm chiqarish va omma oldida diniy masalalarni shov-shuvga aylantirishni keskin tanqid qiladi. Bu tanqid faqat bir shaxs yoki bir oqimga qaratilgan emas. U diniy bilimni mas’uliyatsiz ommalashtirishning ijtimoiy oqibatlarini ko‘rsatadi.

Kavsariyning fatvo beruvchilar ko‘payib, har kim diniy masalalarga “hukmdorlik” da’vosi bilan aralashsa, jamiyatda firqalashuv va diniy tartibsizlik kuchayishi haqidagi fikrlari uning ilm haqidagi qarashlarini yanada oydinlashtiradi. U “kemada dengizchilar ko‘paysa, kema cho‘kadi” mazmunidagi ifoda orqali diniy hayotda mutaxassislik, mas’uliyat va tartib zarurligini ramziy tarzda tushuntiradi. Bu yerda kema – ummatning diniy hayoti, dengizchilar – fatvo berish da’vosidagi tayyorgarliksiz shaxslar, cho‘kish xavfi esa ilmiy mezonsizlik oqibatida yuzaga keladigan parokandalikdir. Demak, ilm olim nazdida erkin fikrga qarshi vosita emas. Aksincha, u erkin fikrning mas’uliyatli ishlashini ta’minlaydigan axloqiy va metodologik chegaradir. Bunday chegara bo‘lmasa, “ijtihod” shaxsiy ta’bga, “tanqid” esa oddiy inkorga aylanishi mumkin. Muallifning ilmiy talabchanligi shu nuqtada namoyon bo‘ladi: u har qanday fikrni manba, usul va ulamo merosi bilan qiyoslashni talab qiladi.

Kavsariyning tanqidiy uslubi ba’zan keskin ko‘rinsa-da, uni faqat polemik kayfiyat bilan izohlash to‘g‘ri emas. Uning keskinligi manba, mazhab va sunniy merosni himoya qilish maqsadidan kelib chiqqan ilmiy pozitsiya sifatida tushunilishi lozim. Turkiya diyonat vaqfi Islom ensiklopediyasida (TDV İslâm Ansiklopedisi) Kavsariy so‘nggi davr Usmoniy ulamolaridan biri sifatida tavsiflanadi va uning Do‘zjada tug‘ilishi, Istanbulda ilm olishi, Misrdagi faoliyati hamda keng ilm sohalari bilan shug‘ullangani qayd etiladi. Bu ma’lumotlar uning tanqidiyligini muayyan tarixiy-intellektual muhit bilan bog‘lab tushunishga yordam beradi [Yavuz, 2013].

Kavsariyda ilm uch vazifani bajaradi: birinchisi, matn va manbalarning ishonchliligini tekshirish; ikkinchisi, diniy hukmni shaxsiy havas yoki ommaviy kayfiyatdan himoya qilish; uchinchisi, ixtilofni hissiy maydondan dalilga tayangan ilmiy maydonga olib chiqish. Shu jihatdan ilm diniy bag‘rikenglikning ham shartidir. Chunki ilmsiz bag‘rikenglik mezonsizlikka, ilmsiz qat’iylik esa mutaassiblikka aylanishi mumkin.

Bu xulosa zamonaviy diniy-ma’rifiy muhit uchun ham muhim. Bugun diniy matnlar qisqa iqtiboslar, ijtimoiy tarmoqlardagi keskin bahslar va kontekstdan uzilgan ma’lumotlar orqali tez tarqaladi. Kavsariyning manbaga qaytish haqidagi talabi esa bunday tezkor axborot muhitida shoshma-shosharlik bilan xulosa chiqarmaslik, matnni tarixiy va usuliy kontekstda o‘qish, fatvo bilan fikr, dalil bilan da’vo o‘rtasini farqlash zarurligini eslatadi.

Mazhab faqatgina huquqiy maktab emas, balki ilmiy xotira va ijtimoiy tartib instituti sifatida baholanadi Kavsariy tomonidan. Olimning qarashlarida mazhab tushunchasi muhim o‘rin egallaydi. U mazhabni shaxslarga ko‘r-ko‘rona ergashish sifatida emas, Qur’on, sunnat, ijmo, qiyos, istihson va boshqa usuliy (metodologik) vositalar asosida shakllangan ilmiy maktab sifatida tushuntiradi. Mazhab

bir necha asrlik ilmiy tajriba, mutaxassislar mehnati, manbalar bilan ishlash qoidalari va fatvo an'anasining yig'indisidir. Mazhabni inkor etish esa ayrim fiqhiy xulosalarni tanqid qilish emas, balki shariatni tartibli tushunish tizimini zaiflashtirish xavfini keltirib chiqaradigan yo'nalishdir [al-Kawtharī, 2012, s. 79–83].

Olim hanafiylikni himoya qilar ekan, uni boshqa mazhablarni inkor etish asosiga qurmaydi. U hanafiy maktabining usuliy kuchini, hadis va fiqhni uyg'un tushunishini, amaliy hayotga moslashuvchanligini ko'rsatishga intiladi. "Al-G'urra al-Munifa fi tahqiq ba'd Masoil al-Imom Abi Hanifa" ("Abu Hanifaga oid ba'zi masalalarni tekshirishdagi ulug'vor yorqinlik"), "Tabyin kizb al-muftariy fi ma nusiba al-Imom Abi-l-Hasan al-Ash'ariy" ("Imom Abu-l-Hasan al-Ashariyga nisbat berilgan yolg'onlarni tarqatgan tuhmatchini fosh qilish"), "Nasb ar-roya fi taxrij ahodis al-Hidoya" ("al-Hidoya"dagi hadislarning taxriji bo'yicha "Bayroqni tiklash") kabi asarlarga yozgan muqaddimalarida u hanafiy merosni faqat tarixiy xotira emas, balki uslubiy mustaqillik va ilmiy tizim sifatida ochib beradi [al-Kawtharī, 1997, s. 449–455].

Mazhabga munosabatda Kavsariyning asosiy mezoni adolatdir. U bir mazhabni himoya qilish uchun boshqa mazhablarni kamsitish yo'lini tanlamaydi. Aksincha, mazhablararo bahslarda dalilga murojaat qilish, muallif so'zini to'liq tushunish, tarixiy vaziyatni hisobga olish va shaxsga emas, fikrga munosabat bildirish zarurligini uqtiradi. Bu jihat uning diniy bag'rikenglikka munosabati uchun ham asos bo'ladi. Chunki mazhabga ergashish saqlangan joyda ixtilof ilm darajasida qoladi, mazhabga ergashish inkor qilingan joyda esa har bir shaxs o'zini mustaqil muftiy sifatida ko'rsatish xavfi kuchayadi. Uning "mazhabsizlik" haqidagi tanqidlarini aynan shu kontekstda tushunish zarur. U mazhabsizlikni faqat boshqa mazhabga mansublik yoki mustaqil xulosa chiqarish bilangina tenglashtirmaydi. Balki uning tanqidi, asosan, ilmsiz fatvo berish da'vosi, ulamolar silsilasini rad etish, fiqhiy merosni ijtimoiy tartibdan uzish va omma oldida din nomidan shaxsiy xulosalarni tarqatish holatlariga qaratilgan. Shuning uchun olimga ko'ra, mazhablilik mutaassiblik emas, balki u manba, uslub va mas'uliyatni saqlash usulidir [al-Kawtharī, 1994, s. 197–217].

Bu nuqtada Vael Hallaq (Wael B. Hallaq) qalamiga mansub islom huquqi tarixi haqidagi tadqiqotlari bilan Kavsariy qarashlari o'rtasida metodologik yaqinlik ko'rinadi. Vael Hallaq islom huquqiy an'anasida uzluksizlik va o'zgarish bir-birini inkor qilmasligini, fiqhiy maktablar huquqiy tafakkurning institutsional shakli bo'lganini ko'rsatadi [Hallaq, 2001, p. 1–16]. Kavsariy ham mazhabni shariatni tushunishdagi tarixiy tajriba va mutaxassislik instituti sifatida talqin qiladi. Farq shundaki, u bu masalani ichki sunniy meros himoyasi nuqtayi nazaridan, Vael Hallaq esa huquq tarixi nuqtayi nazaridan tahlil qiladi.

Zamonaviy tadqiqotlarda ham moturidiylik va hanafiylikning o'zaro bog'liqligi, salafiy tanqidlar fonida mazhabiy ongning qayta faollashgani qayd etiladi. Filipp Bruckmayr tadqiqotida salafiylar tomonidan qilinayotgan tanqidlar oxirgi o'n yilliklarda moturidiylikka ham yo'nalgani, bu esa hanafiy olimlar o'rtasida teologik mazhab ongini kuchaytirgani ta'kidlanadi. Bu holat Kavsariy merosining hozirgi kunda ham nazariy ahamiyati yuqori ekanligini ko'rsatadi [Bruckmayr, 2020, p. 293–325].

Kavsariy nazdida mazhab uch vazifani bajaradi: shariatni tushunish uchun metodologik yo'l beradi; musulmon jamoasida huquqiy-axloqiy barqarorlikni saqlaydi; diniy bag'rikenglikni tartibga soladi. Mazhab bo'lmasa, bag'rikenglik shaxsiy xohishlarga, qat'iylik esa dalilsiz ayblovga aylanishi mumkin. Mazhab esa har ikki holatni ilm va usul doirasiga soluvchi mezondir.

Shuning uchun olim merosini hozirgi diniy ta’limda faqat mazhab himoyasi asosi sifatida emas, balki ilmiy tartib va ijtimoiy barqarorlik nazariyasi sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq. Mazhabni zamonaviy yoshlarga tushuntirishda uni “qadimiy odat” sifatida emas, balki mutaxassislik, manbaga tayanish va jamoaviy tajriba maktabi sifatida sharhlash zarur.

Diniy bag‘rikenglik: mezonsiz murosa emas, vasatiylik va ixtilof odobi. Kavsariy qarashlarida diniy bag‘rikenglikni zamonaviy ma’nodagi umumiy “tolerantlik” tushunchasi bilan to‘la tenglashtirish to‘g‘ri emas. U bag‘rikenglikni aqidaviy mezonlardan voz kechish yoki barcha diniy da’volarni haqiqat deb e’tirof etish sifatida ko‘rmaydi. Uningcha, mo‘tadillik haqiqat mezonlarini saqlagan holda ixtilofni adolat, odob va ilm bilan boshqarishdir. Shu sababli u vasatiylikni ikki chekkadan saqlanish: bir tarafdan, dinni dag‘al zohirparastlikka tushirishdan, boshqa tarafdan esa matn va sunnatni butunlay sub’ektiv ta’villarga bo‘ysundirishdan himoya qilish sifatida tushuntiradi.

“Muqaddimot” asarida islom aqidasining shakllanish jarayonini tarixiy manzarada berib, asosiy e’tiborni jamoani ifrot va tafritga tortayotgan noto‘g‘ri talqinlarni fosh etishga qaratadi. Unga ko‘ra, haq yo‘l ikki chegara o‘rtasidagi adolatli yo‘l – vasatiylikdir. Bu fikrdan ko‘rinadiki, Kavsariy uchun diniy bag‘rikenglikning birinchi sharti me’yordir. Me’yorsizlik ilmni shov-shuvga, fatvoni shaxsiy hukmga, ixtilofni dushmanlikka aylantiradi.

Olim tasavvufga munosabatida ham shu mo‘‑tadil mezonni qo‘llaydi. U tasavvufni butunlay rad etishga intilgan qarashlarni tanqid qiladi, ammo har qanday tasavvufiy amaliyotni tanqidsiz qabul qilishni ham ilmiy yo‘l deb bilmaydi. Emrah Bash tadqiqotida Kavsariyning sunniy tasavvuf, xususan, Junayd Bag‘dodiy (830–910) yo‘nalishida shakllangan axloqiy-ruhiy tarbiyani yuqori baholaganligi, tasavvufni taqvo, axloqiy kamolot va ruhiy tarbiya bilan bog‘lagani qayd etiladi [Baş, 2021]. Bu olim bag‘rikengligining yana bir qirrasini ochadi: u diniy amaliyotlarni umumiy ayblov bilan emas, sunniy mezon, manba va axloqiy samara asosida baholaydi.

Diniy bag‘rikenglikning ikkinchi sharti – ixtilof odobidir. Kavsariy ilm ahlining vazifasini boshqa fikr egasini yo‘q qilish emas, dalilni ko‘rsatish, xato nisbatlarni tuzatish va umumiy diniy merosni himoya qilish deb biladi. Bu yondashuv maqolaning markaziy natijasi uchun muhim: unga ko‘ra, bag‘rikenglik zaiflik emas, ilmiy kuchning axloqiy shaklidir. Ilmiy kuch dalilsiz haqorat qilmaydi, ammo dalilsizlikni ham “murosa” nomi bilan oqlamaydi.

Uchinchi shart – ijtimoiy barqarorlikni inobatga olishdir. Kavsariy fatvo, mazhab, sunnat va ijmo masalalarini faqihlar o‘rtasidagi ichki nazariy bahs sifatida emas, musulmon jamiyatining birligi va axloqiy tartibi bilan bog‘liq masala sifatida ko‘radi. U manbasiz fatvolar va ommaviy diniy hukmlar jamiyatda ishonchni susaytirishi, firqaviylashishni kuchaytirishi va diniy bag‘rikenglikni zaiflashtirishini ko‘rsatadi. Shu jihatdan olim merosi diniy-ma’rifiy siyosatda bilimlilik, ehtiyotkorlik va manbashunoslik madaniyatini kuchaytirishga da’vat qiladi.

Kavsariyda diniy bag‘rikenglikning to‘rtinchi sharti – umumiy sunniy birlikni saqlashdir. U hanafiylikni himoya qilar ekan, ahli sunna doirasidagi boshqa maktablarni inkor etmaydi. Ash’ariylik va moturidiylik o‘rtasidagi yaqinlik, hanafiy fiqhi va moturidiy kalomining tarixiy uyg‘unligi, tasavvufning sunniy tarbiya tizimidagi o‘rni uning matnlarida bir butun diniy meros sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday yondashuv dunyoqarash torligini emas, ilmiy an’anaga sadoqatni ko‘rsatadi [Ahmad Khayrī, 1994, s. 43–57].

Bu jihatlarni hisobga olganda, Kavsariy merosida bag‘rikenglik “hamma fikr to‘g‘ri” degan nisbiylik emas, balki “har bir fikr dalil va odob bilan baholanadi” degan ilmiy madaniyatdir. Uning

nazdida haqiqat mezonlari bo‘lmagan muloqot ilmiy bo‘la olmaydi; odob va adolat bo‘lmagan raddiya esa sunniy axloqqa muvofiq kelmaydi. Shu ikki mezon – haqiqat va odob – olimda bag‘rikenglikning ichki ustunini tashkil qiladi.

Bugungi diniy-ma’rifiy muhitda bag‘rikenglik ko‘pincha ijtimoiy tinchlik tushunchasi bilan bog‘lanadi. Kavsariy merosi esa bu tushunchani yanada chuqurlashtiradi: ijtimoiy tinchlik faqat shior bilan emas, ilmiy mas’uliyat, manbaga sadoqat, ixtilof odobi va mutaxassislikni tan olish bilan mustahkamlanadi. Shu sababli uning qarashlari diniy bag‘rikenglikni faqat siyosiy-ijtimoiy talab emas, balki sunniy ilmiy an’ananing ichki axloqiy prinsipi sifatida asoslashga xizmat qiladi.

Natijalarning zamonaviy diniy-ma’rifiy jarayonlar uchun ahamiyati. Olingan natijalar Kavsariy qarashlarida ilm, mazhab va diniy bag‘rikenglik o‘rtasida ichki bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Unda ilm mazhabni asoslaydi, mazhab ilmni ijtimoiy va huquqiy tizimga aylantiradi, diniy bag‘rikenglik esa ana shu tizimning axloqiy va ijtimoiy samarasi sifatida yuzaga chiqadi. Boshqacha aytganda, uning uchun bag‘rikenglik avval manbaga ehtirom, keyin ixtilof odobi, so‘ng jamiyat birligini saqlashga xizmat qiladigan mo‘‘tadil munosabatdir [al-Kawtharī, 1994, s. 207–217].

Bu yondashuvni hozirgi diniy-ma’rifiy muhit uchun qo‘llashda bir necha jihat muhim. Avvalo, diniy ta’limda “manba bilan ishlash” madaniyatini kuchaytirish zarur. Yoshlar va keng jamoatchilik diniy ma’lumotni tez qabul qiladigan axborot maydonida yashamoqda. Bunday sharoitda Kavsariyning manba, rivoyat, matn va tarixiy kontekstni birgalikda tekshirish haqidagi talabi muhim metodik yo‘llanma bo‘la oladi. Diniy matnni fragment sifatida emas, ilmiy an’ana ichida o‘qish kerak.

Ikkinchi jihat – mazhabni zamonaviy tilda tushuntirishdir. Mazhabni tor guruhchilik yoki tarixiy odat sifatida ko‘rsatish uning asosiy mohiyatini yo‘qotadi. Kavsariy merosidan kelib chiqilsa, mazhab bilimni ijtimoiy mas’uliyatga aylantiruvchi institutdir. Bu institut insonni har bir masalada mustaqil da’vogar bo‘lishdan saqlaydi, mutaxassislikni tan olishni o‘rgatadi va jamoaviy diniy amaliyotda tartib yaratadi. Shu ma’noda mazhabni tushuntirish hozirgi diniy bag‘rikenglik madaniyatining ham muhim qismi bo‘lishi kerak.

Uchinchi jihat – tasavvuf, kalom va fiqhni bir-biridan ajratmasdan tushuntirishdir. Kavsariy sunniy merosni yaxlit ko‘radi. U fiqhni amaliy tartib, kalomni aqidaviy barqarorlik, tasavvufni axloqiy-ruhiy tarbiya sifatida baholaydi. Bu uch soha birgalikda ishlaganda mo‘‘tadil diniy shaxsiyat shakllanadi. Birini ikkinchisiga qarshi qo‘yish esa sunniy merosni sun’iy parchalashga olib keladi [al-Kawtharī, 1997, s. 551–567].

To‘rtinchi jihat – ilmiy tanqid madaniyatidir. Kavsariy tanqid qiladi, ammo tanqidning ob’yekti shaxsning ijtimoiy mansabi emas, uning dalili va manbasidir. U xato bilan kurashishda manba, tarix va ilmni asos qiladi. Bugungi ilmiy muhitda bu usul foydali: biror qarashni tanqid qilishda uning manbasi, ilmiy konteksti va ijtimoiy ta’siri birgalikda tahlil qilinishi kerak. Aks holda, tanqid ilmiy bahsdan chiqib, shaxsiy munosabat yoki ommaviy shov-shuv darajasiga tushib qoladi.

Kavsariy qarashlarini mutlaqlashtirish ham ilmiy maqsadga muvofiq emas. U muayyan tarixiy sharoitda yashagan, ayrim matnlarida keskin polemik uslubdan foydalangan. Shu sababli uning merosini bugungi jamiyatga tatbiq etishda usulni uslubdan, manbaviy talabchanlikni tarixiy keskinlikdan, vasatiylik nazariyasini shaxsiy raddiyalardan ajratib olish zarur. Ana shunda olim merosi diniy bag‘rikenglikni kuchaytiruvchi ilmiy resursga aylanadi.

Kavsariy merosidan chiqadigan amaliy natija shundaki, diniy-ma’rifiy ishlarda radikal talqinlarga qarshi kurash faqat inkoriy bayonotlar bilan cheklanmasligi kerak. Buning o‘rniga manba

bilan ishlash madaniyati, mazhabiy merosni to‘g‘ri tushuntirish, ixtilofni odob bilan boshqarish va yoshlarda ilmga mas’uliyatli munosabatni shakllantirish zarur. Bu vazifalar olim ilmiy merosini zamonaviy sharoitda qayta o‘qishning asosiy sabablaridan biridir.

Kavsariy merosining manbashunoslik va diniy-ma’rifiy kontekstdagi o‘rni. Olim ilmiy merosini baholashda uning “muqaddima” janriga bergan mazmuniy yuki alohida e’tiborga loyiq. An’anaviy kitobchilikda muqaddima ko‘pincha asarning maqsadi, muallifi va mavzusiga qisqa kirish vazifasini bajargan. Kavsariyda esa muqaddima mustaqil manbashunoslik tadqiqotiga aylanadi. U asar muallifining ilmiy zanjiri, matnning tarqalish tarixi, uning sunniy merosdagi o‘rni, unga nisbatan bildirilgan e’tirozlar va mazkur e’tirozlarga beriladigan javoblarni bir joyga jamlaydi. Shu sababli “Muqaddimot” to‘plami faqat bir necha asarlarga yozilgan kirishlar majmuasi emas, balki uning ilmiy tafakkur laboratoriyasi sifatida ko‘riladi [al-Kawtharī, 1997, s. 5–10].

Bu xususiyat Kavsariyning ilm haqidagi qarashlari bilan bevosita bog‘liq. Unga ko‘ra, asarni o‘qishdan avval uning muallifi, manbasi, nusxasi, ilmiy muhiti va maqsadini bilish zarur. Bu talab, ayniqsa, diniy matnlar bilan ishlashda muhimdir. Chunki diniy xulosa faqat matndan emas, matnning kim tomonidan, qanday sharoitda, qanday usul bilan va qaysi ilmiy an’ana ichida aytilganidan ham kelib chiqadi. Olim mana shu jihatlarni e’tibordan soqit qilishni ilmning ichki intizomiga zid deb biladi.

Kavsariyning ilmiy uslubi uning hadis va fiqh o‘rtasidagi munosabatni tushuntirishida ham ko‘rinadi. U hadisni fiqhdan ajratib qo‘ymaydi, fiqhni esa hadisga begona bir huquqiy fikr sifatida ko‘rmaydi. Aksincha, hadis rivoyati va fiqhiy istidlol o‘rtasidagi bog‘lanishni u ulamolarning ko‘p asrlik tajribasi orqali tushuntiradi. Bu yerda mazhabning vazifasi rivoyatni amaliyotga tatbiq etishda usuliy tartib berishdir. Hanafiylikni himoya qilishda u aynan shu nuqtani ta’kidlaydi: Abu Hanifa (699–767) va uning maktabi hadisdan yiroq emas, balki hadisni fiqhiy usul bilan anglash yo‘lini shakllantirgan [al-Kawtharī, 2012, s. 79–83].

Kavsariyning mazhab haqidagi qarashlarini faqat himoyaviy polemika deb baholash uning ilmiy dasturini qisqartirib qo‘yadi. Uning maqsadi muayyan maktabni boshqalardan ustun qo‘yish emas, balki ilmda meros, silsila va usulning ahamiyatini ko‘rsatishdir. Bu jihatdan mazhab olimga ko‘ra, “muayyan fikrlar to‘plami” emas, balki fikr yuritish intizomidir. U musulmon jamoasini har bir yangi da’vo ortidan ergashib ketishdan, diniy masalalarni hissiy muhokamaga aylantirishdan va fiqhiy merosni shaxsiy iddaolar bilan almashtirishdan saqlaydi.

Shu o‘rinda, Kavsariyning salafiy-islohotchi tanqidlarga munosabati ham muhim. XX asr boshlarida “asl manbaga qaytish” shiori ba’zan fiqhiy maktablarni inkor qilish, kalomiy merosni ishonchsizlashtirish va tasavvufni umumiy tarzda rad etish bilan bog‘landi. U bu shiorning o‘ziga emas, uning ilmiy merosni kesib tashlovchi shakliga e’tiroz bildiradi. Unga ko‘ra, Qur’on va sunnatga qaytish ulamolar merosini chetga surish orqali emas, balki ana shu merosda shakllangan usul va odob orqali amalga oshadi [Bruckmayr, 2020, p. 293–325].

Bu nuqta Kavsariyning moturidiylikka munosabatida ham yaqqol ko‘rinadi. Moturidiy kalomi hanafiy fiqhiy muhitda shakllangan aqidaviy tafakkur maktabi sifatida uning uchun sunniy merosning muhim qismi hisoblanadi. U aqidani oddiy shior yoki hissiy tasdiq sifatida emas, balki dalil, aql va naql muvozanatida tushunadi. Shu sababli moturidiylikni himoya qilish uning nazdida faqat tarixiy maktabni himoya qilish emas, balki diniy tafakkurni ifrot va tafritdan saqlash vazifasini bajaradi.

Kavsariyning tasavvufga munosabati ham muvozanatlidir. U tasavvufdagi axloqiy tarbiya, nafsni poklash, taqvo va ma’rifatga intilishni sunniy merosning muhim qirrasi sifatida qadrlaydi. Biroq tasavvuf nomi bilan asosli manbalarga zid amaliyotlar yoki shariatdan uzilgan da’volar paydo bo‘lsa, ularni ham tanqiddan xoli qoldirmaydi. Demak, uning bag‘rikengligi umumiy qabulchilik emas, balki manba va axloqiy natijaga asoslangan baholashdir [Baş, 2021].

Kavsariyda diniy bag‘rikenglikning yana bir muhim jihati shaxs va fikrni ajrata bilishdir. U ilmiy matnlarda ba’zan keskin tanqid qilsa ham, asosiy e’tiborni shaxsning ijtimoiy mavqei yoki hissiy qabul qilinishiga emas, dalilning kuchiga qaratadi. Bu yondashuv bugungi akademik muhit uchun ham muhim: olim biror qarashni rad etganda, uning egasini kamsitish emas, balki dalilning zaif yoki kuchli tomonini ko‘rsatishga harakat qilishi kerak. Shunda tanqid ilmiy odob doirasidan chiqmaydi.

Olimning “ilm – mazhab – bag‘rikenglik” modeli uch bosqichdan tashkil topishini ko‘rsatadi. Birinchi bosqichda ilm manba va dalilni tekshiradi; ikkinchi bosqichda mazhab bu dalilni usuliy tizimga joylashtiradi; uchinchi bosqichda bag‘rikenglik ixtilofni adolatli va odobli munosabatga aylantiradi. Bu uch bosqichdan biri zaiflashsa, butun tizimda muvozanat buziladi. Masalan, ilmsiz mazhab odatga, mazhabsiz ilm tarqoq da’voga, bag‘rikengliksiz qat’iylik esa ijtimoiy ziddiyatga aylanishi mumkin.

O‘zbekiston sharoitida hanafiy-moturidiy merosni o‘rganishda Kavsariy qarashlari shu jihatdan amaliy ahamiyatga ega. Birinchidan, u diniy bilimni mutaxassislik va mas’uliyat bilan bog‘laydi. Ikkinchidan, mazhabni jamiyatda diniy amaliyotning barqaror shakli sifatida ko‘rsatadi. Uchinchidan, bag‘rikenglikni ilmdan uzilmagan holda talqin qiladi. Bunday yondashuv diniy ta’lim, imom-xatiblar malakasini oshirish, yoshlar bilan ma’rifiy ishlash va ommaviy diniy axborotni tahlil qilish jarayonlarida nazariy asos bo‘la oladi.

Olim merosini zamonaviy auditoriyaga tushuntirishda uning uslubidagi tarixiy keskinlikni emas, metodidagi ilmiy talabchanlikni birinchi o‘ringa qo‘yish lozim. Chunki har bir davrning bahs tili turlicha bo‘ladi, ammo manbaga sadoqat, dalilga tayanish, ulamo merosini hurmat qilish va ixtilofni odob bilan boshqarish kabi prinsiplar o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydi. Shu nuqta Kavsariy merosining hozirgi diniy-ma’rifiy jarayonlar uchun eng barqaror qimmatidir.

Kavsariy qarashlarini qo‘llashda yana bir ehtiyot nuqtasi bor: uning merosini faqat raddiya janrida o‘qish maqolada ko‘rsatilgan muvozanatni buzishi mumkin. Uning asarlarida raddiya bor, ammo bu raddiyaning ortida manbashunoslik, fiqhiy usul, kalomiy me’yor va axloqiy tarbiya haqidagi kengroq nazariy maqsad yotadi. Shuning uchun olim merosini o‘rganishda “kimni rad etdi?” degan savol bilan birga “qaysi ilmiy mezonni himoya qildi?” degan savol ham markazda turishi kerak.

Mazkur tahlil Kavsariy merosini islomshunoslik, tasavvuf va sharq falsafasi tarixi yo‘nalishida tadqiq qilish uchun muhim nazariy nuqtalarni ochadi. Unda fiqh huquqiy amaliyot, kalom aqidaviy tafakkur, tasavvuf axloqiy tarbiya, manbashunoslik esa ilmiy intizom sifatida bir-biri bilan bog‘lanadi. Bu bog‘lanish uni bir sohaning emas, balki sunniy ilmiy merosning bir necha qatlamlarini birlashtirgan alloma sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Ilmiy natijalarni talqin qilish va amaliy tatbiq imkoniyatlari. Olim merosida ilmning markaziy o‘rin egallashi uning diniy bilimga faqat nazariy axborot sifatida emas, balki mas’uliyatli ijtimoiy amal sifatida qaraganini ko‘rsatadi. Diniy bilim omma ongiga ta’sir qiladi, jamoa amaliyotini yo‘naltiradi va ixtiloflarning qay darajada tinch yoki keskin kechishini belgilaydi. Shu bois Kavsariy

uchun bilimning ishonchliligi masalasi shaxsiy fazilat emas, balki umumjamoaviy xavfsizlik bilan bog‘liq masaladir.

Bu fikrni hozirgi axborot makonida yanada aniqroq ko‘rish mumkin. Diniy savolga tezkor javob izlash, qisqa videolar va ijtimoiy tarmoqlardagi da’vatlar orqali hukm chiqarish odati manba bilan ishlash madaniyatini zaiflashtirishi mumkin. U esa har bir diniy xulosa ortida matn, sanad, sharh, mazhabiy usul va ulamo tajribasi turishi kerakligini ta’kidlaydi. Bu talab bugun ham o‘z kuchini saqlaydi.

Kavsariyning mazhabni himoya qilishi, aslida, diniy bilimning institutsional xotirasini himoya qilishdir. Har bir mazhab asrlar davomida savollarga berilgan javoblar, ijtimoiy sharoitlar, qiyosiy mulohazalar va amaliy tajribalarni o‘zida jamlagan. Shuning uchun mazhabni inkor etish faqat bir necha fiqhiy hukmni rad etish emas, balki butun bir bilim tizimini beqarorlashtirish ehtimolini keltirib chiqaradi.

Mazhabni himoya qilishda mutaassiblikka tushib qolmaslik Kavsariy metodining muhim jihatidir. U hanafiylikni asoslar ekan, uning dalili, tarixi va usulini ko‘rsatadi. Ammo bu jarayonda boshqa sunniy mazhablarni rad etishni maqsad qilmaydi. Bu nuqta diniy bag‘rikenglik uchun muhim: haqiqiy mazhabiylik boshqani inkor qilish bilan emas, o‘z an’anasini ilm bilan tushuntirish bilan namoyon bo‘ladi.

Kavsariy qarashlarida bag‘rikenglikni muvozanatli tushunish lozim. Unga ko‘ra, bag‘rikenglikning chegarasi bor: dalilsizlik, ilmsiz fatvo va jamoani parokanda qiluvchi da’volar “murosa” nomi bilan oqlanmaydi. Shu bilan birga, har qanday xato fikr egasiga nisbatan axloqsiz munosabat bildirish ham to‘g‘ri emas. Demak, uning modelida bag‘rikenglik dalil va odobning birlashuvidan hosil bo‘ladi.

Kavsariyning ixtilof odobi haqidagi yondashuvi islom ilmiy an’anasidagi “adab al-ixtilof” tushunchasi bilan hamohang. Islom tarixida mazhablar o‘rtasida turli masalalarda ixtiloflar bo‘lgan, ammo bu ixtiloflar umumiy ilm, taqvo va manbaga tayanish mezoni doirasida kechgan. Olim ana shu an’anani tiklashga harakat qiladi. U ixtilofni yo‘q qilishga emas, uni ilm va odob doirasida boshqarishga intiladi.

Kavsariy merosining yana bir muhim tomoni – diniy matnni tarixiy vaziyatdan ajratmaslikdir. U turli asarlarga yozgan muqaddimalarida muallif yashagan davr, bahsning sababi, asarning yozilish sharoiti va keyingi qabul qilinish jarayonini hisobga oladi. Bu metodologiya zamonaviy islomshunoslik tadqiqotlari uchun ham ahamiyatlidir, chunki har bir matn o‘z davrining savollariga javob sifatida shakllanadi.

Maqolada tahlil qilingan manbalardan ko‘rinadiki, Kavsariy uchun ilmiy adolat faqat o‘z maktabini himoya qilish emas, balki qarshi tomon fikrini ham to‘g‘ri tushunib, to‘g‘ri keltirishdir. U noto‘g‘ri nisbatlar, asossiz ayblovlar va matnni uzib talqin qilishni ilmga xiyonat deb biladi. Bu jihat zamonaviy akademik etika bilan ham uyg‘un: tanqid aniq manba, to‘liq kontekst va xolis baholashga tayanishi kerak.

Olim ilmiy merosini o‘rganishda uning Azhar muhitidagi faoliyati ham e’tiborga molik. Misrda u turli diniy-intellektual oqimlar bilan yuzma-yuz keldi, an’anaviy ilmlarni himoya qilish bilan birga yangi bahslarga ham javob berdi. Bu sharoit uning asarlaridagi tanqidiy ruhni kuchaytirgan bo‘lishi mumkin. Shuning uchun uning uslubini baholashda tarixiy sharoitni hisobga olish zarur.

Kavsariyning hanafiy-moturidiy merosga tayanishini hozirgi Markaziy Osiyo diniy muhiti bilan bog‘lash mumkin. Bu mintaqada hanafiy fiqhi va moturidiy aqidasi uzoq tarixiy an’anaga ega. Shu bois, uning merosini o‘rganish mahalliy ilmiy maktablar uchun tashqi mavzudan ko‘ra, o‘z tarixiy ilmiy xotirasini anglash vositasi sifatida ahamiyatlidir. Bu meros orqali mazhab, aqida va axloqni birgalikda tushuntirish imkoni paydo bo‘ladi.

Yoshlar bilan diniy-ma’rifiy ishlarda Kavsariy qarashlaridan foydalanishning amaliy yo‘li bor. Birinchidan, diniy bilim manbalarini tekshirish bo‘yicha qisqa metodik ko‘rsatmalar tayyorlash mumkin. Ikkinchidan, mazhab tushunchasini “erkinlikka zid” emas, balki “bilimni tartibga soluvchi yo‘l” sifatida tushuntirish zarur. Uchinchidan, ixtilof madaniyati haqida alohida ma’rifiy materiallar ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Kavsariy merosi diniy radikalizmga qarshi kurashda ham nazariy ahamiyatga ega. Radikal talqin ko‘pincha matnni yagona ma’no bilan cheklash, ulamo merosini rad etish, ixtilofni dushmanlik sifatida ko‘rish va o‘z xulosasini mutlaqlashtirish orqali namoyon bo‘ladi. Olim esa bunday yondashuvga qarshi manba, mazhab, silsila, odob va vasatiylikni qo‘yadi. Bu besh mezon radikal soddalashtirishga qarshi ilmiy himoya vazifasini bajaradi.

Shu bilan birga, Kavsariy merosini faqat radikalizmga qarshi vosita sifatida emas, ijobiy ma’rifiy dastur sifatida ham o‘qish lozim. Uning asarlari o‘quvchiga diniy bilimning qanday shakllanishi, mutaxassislik nima uchun kerakligi, ixtilof qanday boshqarilishi va haqiqatni himoya qilishda odobning o‘rni qanday ekanini ko‘rsatadi. Bu jihat uning merosini ta’limiy nuqtayi nazardan ham qimmatli qiladi.

Maqolaning asosiy natijalari Kavsariydagi uchlikni bir-biridan ajratib bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Ilm bo‘lmasa, mazhab o‘z mazmunini yo‘qotadi; mazhab bo‘lmasa, ilm jamoaviy amaliyotda tartibsiz qoladi; bag‘rikenglik bo‘lmasa, ilm va mazhab ijtimoiy muloqotda keskinlik manbaiga aylanishi mumkin. Shuning uchun Kavsariy merosida ushbu uch tushuncha bir-birini to‘ldiruvchi va nazorat qiluvchi tizim sifatida ishlaydi.

Bu tizimni ilmiy tilda shunday ifodalash mumkin: ilm – epistemologik asos, mazhab – metodologik va institutsional shakl, bag‘rikenglik – axloqiy-ijtimoiy natijadir. Kavsariyning o‘zi buni aynan shu terminlar bilan bayon qilmagan bo‘lsa-da, uning asarlaridagi umumiy mantiq ana shu xemaga mos keladi. Maqolaning nazariy hissasi ham shu umumlashtirishda ko‘rinadi.

Kelgusida olim asarlarini yanada chuqur o‘rganish uchun uning har bir muqaddimasini alohida tematik guruhlarga ajratish lozim: fiqhga oid muqaddimalar, hadisga oid muqaddimalar, kalomga oid muqaddimalar, tasavvuf va axloqqa oid muqaddimalar. Bunday tasnif uning ilmiy merosida qaysi tushunchalar qanday tarmoqlarda namoyon bo‘lishini aniqroq ko‘rsatadi.

Kavsariyning ilmiy merosini o‘zbek tilida o‘rganishda terminologik birlik ham muhim. “Ilm”, “mazhab”, “vasatiylik”, “ixtilof odobi”, “manbashunoslik”, “fatvo mas’uliyati” kabi tushunchalarni izohli tarzda berish maqsadga muvofiq. Chunki bu atamalar oddiy o‘quvchi ongida turlicha qabul qilinishi mumkin. Izohli lug‘at va tanlangan matnlar to‘plami ana shu ehtiyojni qondirishga xizmat qiladi.

Shu tariqa, olim qarashlari bugungi diniy-ma’rifiy muhitda faqat tarixiy qiziqish ob²yekti emas. Ular diniy bilimni mas’uliyatli qabul qilish, mazhabiy merosni ilmiy anglash va bag‘rikenglikni dalil hamda odob bilan bog‘lash uchun muhim nazariy asos vazifasini bajaradi. Bu asos muvozanatli diniy

ongni shakllantirishda, diniy bahslarni sog‘lomlashtirishda va jamiyatda ilmiy-ma’rifiy barqarorlikni kuchaytirishda amaliy ahamiyatga ega.

Maqolaning nazariy chegaralari va istiqbollari. Mazkur maqola Kavsariy merosining barcha qirralarini to‘liq qamrab olishni da’vo qilmaydi. Uning hadis ilmidagi tanqidiy qarashlari, fiqhiy istidloldagi uslubi, kalomiy bahslardagi pozitsiyasi va tasavvufga oid mulohazalari alohida keng tadqiqotlarni talab qiladi. Shu bois maqolada asosiy e’tibor uch tushuncha – ilm, mazhab va diniy bag‘rikenglik o‘rtasidagi nazariy bog‘lanishga qaratildi. Bu cheklov tadqiqotni bir markaziy savol atrofida jamlash imkonini berdi.

Olimning arab tilidagi matnlari qo‘lyozma va nashr nusxalari asosida qiyosiy o‘rganilishi kerak. Ayniqsa, “Muqaddimot”dagi har bir muqaddimaning qaysi asarga yozilgani, qaysi bahsga javob bergani va qaysi ilmiy maqsadni ko‘zlagani alohida jadvallashtirilsa, Kavsariyning manbashunoslik uslubi yanada aniqroq ochiladi. Bu ish olim tadqiqotlarini umumiy tavsif darajasidan analitik manbashunoslik bosqichiga olib chiqadi.

Shuningdek, Kavsariy merosini Markaziy Osiyo hanafiy-moturidiy an’anasi bilan qiyosiy o‘rganish istiqbolli yo‘nalishdir. Samarqand, Buxoro va Farg‘ona ilmiy muhitlarida shakllangan fiqhiy-kalomiy tafakkur bilan olim himoya qilgan sunniy meros o‘rtasida umumiy nuqtalar mavjud. Bu qiyos mahalliy diniy tafakkur tarixini keng islomiy ilmiy makon bilan bog‘lashga xizmat qiladi.

Kavsariyning bag‘rikenglikka oid qarashlari dinlararo muloqot emas, avvalo, musulmon jamoasi ichidagi ilmiy ixtilof madaniyati doirasida shakllangan. Shu bois uning merosini tahlil qilishda “tolerantlik” so‘zini zamonaviy siyosiy ma’noda emas, balki “ixtilof odobi”, “ilmiy adolat” va “vasatiylik” tushunchalari bilan bog‘lab tushunish zarur. Bu aniqlashtirish maqola natijalarini nazariy jihatdan puxtalashtiradi.

Ushbu maqolada ko‘rsatilgan yondashuv Kavsariy merosini ta’lim jarayonida qo‘llash uchun ham asos beradi. Islomshunoslik, fiqh tarixi, kalom tarixi va tasavvuf tarixi fanlarida ushbu olim misoli orqali talabalarga manba bilan ishlash, mazhabiy merosni to‘g‘ri tushunish va ilmiy ixtilofni odob bilan baholash ko‘nikmalarini shakllantirish mumkin. Bu esa maqolaning nazariy ahamiyati bilan birga amaliy qiymatini ham oshiradi.

Nihoyat, Kavsariy merosini o‘rganishda ilmiy etika masalasi ham markazda turishi kerak. Uning tanqidiy matnlari zamonaviy tadqiqotchi uchun keskin ifoda namunasi emas, balki manbaga sodiqlik, dalilni tekshirish va xato nisbatni tuzatish mas’uliyati namunasi sifatida o‘qilishi lozim. Shunda olim merosi akademik bahslarni chuqurlashtiruvchi, lekin shaxsiylashtirmaydigan ilmiy madaniyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Kavsariy merosini baholashda yana bir muhim jihat uning asarlaridagi “merosni himoya qilish” va “yangi vaziyatga javob berish” o‘rtasidagi munosabatdir. U klassik an’anani muzeyda saqlanadigan qotib qolgan matnlar majmuasi sifatida emas, balki har bir davrning savollariga ilmiy mezon bilan javob bera oladigan tirik tafakkur maktabi sifatida ko‘radi. Shu bois uning qarashlari zamonaviy diniy-ma’rifiy tahlil uchun ham dolzarbdir.

Maqoladagi tahlillardan kelib chiqib aytish mumkinki, Kavsariy merosi jamiyatda diniy muloqot madaniyatini yuksaltirish uchun nazariy asos bo‘la oladi. Bu asos uch talabni o‘z ichiga oladi: manbani to‘g‘ri bilish, mazhabiy usulni anglash va ixtilofda odobni saqlash. Mana shu uch talab birgalikda amal qilganida diniy bilim jamiyatda qarama-qarshilik emas, ma’rifat va barqarorlik omiliga aylanadi.

XULOSA

Maqolada Zohid Kavsariy qarashlarida ilm, mazhab va diniy bag‘rikenglik tushunchalari o‘zaro bog‘liq nazariy tizim sifatida namoyon bo‘lishi asoslandi. Olimga ko‘ra, ilm manbaga tayanish, rivoyatni tekshirish, matnni tarixiy va usuliy kontekstda anglash hamda fatvo berishda mas’uliyatni his qilishdan iborat. Bu yondashuv din nomidan fikr bildirishni shaxsiy iddao emas, ilmiy-axloqiy mas’uliyat sifatida belgilaydi.

Mazhab Kavsariy nazdida shariatni anglashning tarixiy, metodologik va ijtimoiy tizimidir. U mazhabga ergashishni ko‘r-ko‘rona tobelik sifatida emas, mutaxassislikni tan olish, manbani to‘g‘ri o‘qish va diniy hayotni tartibga solish vositasi sifatida talqin etadi. Shu jihatdan mazhab diniy ixtilofni boshqarish, fatvo madaniyatini tartibga solish va jamoaviy barqarorlikni ta’minlash instituti sifatida baholanadi.

Diniy bag‘rikenglik Kavsariyda haqiqat mezonlaridan voz kechish emas. U vasatiylik, ixtilof odobi, dalilga tayanish va jamiyat birligini saqlash orqali namoyon bo‘ladigan muvozanatli munosabatdir. Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, olimning merosida bag‘rikenglik alohida ijtimoiy shior sifatida emas, balki ilm va mazhabiy tartibning axloqiy natijasi sifatida talqin qilindi.

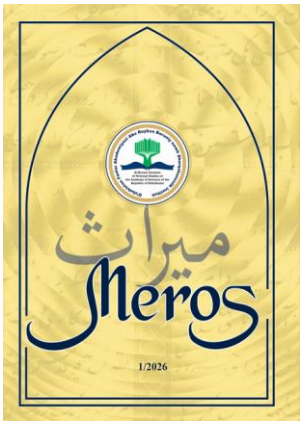
Kavsariyning fatvo berish va mazhabsizlik haqidagi tanqidlari hozirgi axborot jamiyati uchun ham ahamiyatlidir. Ilmiy tayyorgarliksiz diniy hukm tarqatish, manbani uzib talqin qilish va omma hissiyotiga ta’sir qilish diniy bag‘rikenglikni kuchaytirmaydi, aksincha, uni zaiflashtiradi. Shu bois hanafiy-moturidiy merosni ommaga tushuntirishda mazhabni tor guruhchilik sifatida emas, ilmiy maktab va ijtimoiy tartib instituti sifatida bayon etish maqsadga muvofiq.

Kelgusida Kavsariyning “Muqaddimot” asari fiqh, aqida, tasavvuf, manbashunoslik va diniy bag‘rikenglik kesishmasida yanada chuqur o‘rganilishi zarur. Xususan, uning hanafiy imomlari haqidagi muqaddimalari, moturidiylikka munosabati va sunniy tasavvufni baholash mezonlari alohida tadqiqot ob’yekti sifatida tahlil qilinishi mumkin. Shu bilan birga, olim asarlarining o‘zbek tilida tanlangan matnlar to‘plami va izohli lug‘atini tayyorlash keyingi tadqiqotlar uchun muhim manbaviy baza yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ahmad Khayrī. (1994). Al-Imām al-Kawtharī. Qohira: al-Maktaba al-Azhariyya li-l-Turāth. [Imam al-Kawthari. Cairo (in Arabic)].
2. al-Kawtharī, M. Z. (1994). Maqālāt al-Kawtharī. Qohira: al-Maktaba al-Azhariyya li-l-Turāth. [Articles of al-Kawthari. Cairo. (in Arabic)].
3. al-Kawtharī, M. Z. (1997). Muqaddimāt al-Imām al-Kawtharī. Qohira–Bayrut: Dār al-Thurayyā. [Introductions of Imam al-Kawthari. Cairo-Beyrut. (in Arabic)].
4. al-Kawtharī, M. Z. (2012). Fiqh ahl al-‘Irāq wa ḥadīthuhum. Qohira: Dār al-Salām. [The Jurisprudence and Hadith of the People of Iraq. Cairo. (in Arabic)].
5. Baş, E. (2021). Son dönem Osmanlı âlimlerinden Muhammed Zâhid Kevserî’nin tasavvufun çeşitli meselelerine yaklaşımı. – İslam Tetkikleri Dergisi, vol. 11, № 2. [The Approach of Muhammad Zāhid al-Kawtharī, One of the Late Ottoman Scholars, to Various Issues of Sufism. (in Turkish)].

6. Bruckmayr, P. (2020). Salafī challenge and Māturīdī response: Contemporary disputes over the legitimacy of Māturīdī kalām. – Die Welt des Islams, vol. 60. – P. 293–325. [Salafi Challenge and Maturidi Response: Contemporary Disputes over the Legitimacy of Maturidi Kalam].
7. Hallaq, W. B. (2001). Authority, continuity and change in Islamic law. Cambridge: Cambridge University Press. [Authority, Continuity and Change in Islamic Law].
8. Hallaq, W. B. (2005). The origins and evolution of Islamic law. Cambridge: Cambridge University Press. [The Origins and Evolution of Islamic Law].
9. Özafşar, M. E. (1996). Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hayatı, eserleri, tesirleri. İstanbul: Seha Neşriyat. [Muhammad Zāhid al-Kawtharī: His Life, Works and Influence. (in Turkish)].
10. Yavuz, Y. Ş. (2013). Zâhid Kevserî. – TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi. [Zahid al-Kawthari. In: TDV Encyclopedia of Islam. (in Turkish)].

ARAB TILIDA FONETIK JIHATDAN O‘ZLASHGAN DIPLOMATIK TERMINLARNING O‘ZLASHISH PRINSIPLARI

Mirziyatov Shuxrat Mirgiyazovich,
filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD),
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti
ORCID: 0009-0007-9142-6400
e-mail: mii.prorektor@tsuos.uz
https://doi.org/10.66803/2026.1.187

Annotatsiya. Mazkur maqolada arab tilidagi fonetik jihatdan o‘zlashgan diplomatik terminlarning o‘zlashish prinsiplari tahlil qilinadi. Tadqiqotda diplomatik terminologiyaning shakllanishida tillararo aloqalar, globallashuv va xalqaro siyosiy munosabatlarning o‘rni yoritilgan. Arab tiliga ingliz, fransuz, lotin, fors va turk tillaridan kirib kelgan diplomatik terminlarning fonetik, grafik va grammatik moslashuv jarayonlari ilmiy asosda ko‘rib chiqilgan. Maqolada Arab sanoatni rivojlantirish, standartlashtirish va tog‘-kon sanoati tashkiloti (AIDMO) tomonidan ishlab chiqilgan tasnif asosida arablashtirish (التعريب), fonetik ko‘chirish (النقل الصوتي), leksik o‘zlashtirish (الاقتراض اللغوى) va fonetik transliteratsiya (الترجمة الصوتية) usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, “diplomacy”, “parliament”, “visa”, “attache”, “strategy”, “congress” kabi diplomatik terminlarning arab tiliga moslashuvi aniq misollar orqali izohlangan. Tadqiqot natijasida arab diplomatik terminologiyasi xorijiy terminlarni qabul qilish jarayonida arab tilining ichki fonetik va morfologik qoidalariga moslashishi, shu orqali terminologik fondning boyib borishi aniqlangan. Maqola zamonaviy arab tilida neologizmlar va diplomatik terminlarning shakllanish qonuniyatlarini o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: *Arab tili, diplomatik terminlar, fonetik o‘zlashuv, neologizm, arablashtirish, leksik o‘zlashtirish, fonetik transliteratsiya, xalqaro munosabatlar, terminologiya, globallashuv, tillararo aloqalar, diplomatiya.*

ПРИНЦИПЫ ОСВОЕНИЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ, ФОНЕТИЧЕСКИ ЗАИМСТВОВАННЫХ В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

Мирзиятов Шухрат Миргиязович,
доктор философии (PhD) по филологическим наукам,
доцент Ташкентского государственного университета востоковедения
ORCID: 0009-0007-9142-6400
e-mail: mii.prorektor@tsuos.uz

Аннотация. В данной статье анализируются принципы заимствования дипломатических терминов в арабском языке с фонетической точки зрения. В исследовании освещается роль межъязыковых связей, глобализации и международных политических отношений в формировании дипломатической терминологии. На научной основе рассмотрены процессы фонетической,

графической и грамматической адаптации дипломатических терминов, пришедших в арабский язык из английского, французского, латинского, персидского и турецкого языков. В статье на основе классификации, разработанной Арабской организацией промышленного развития, стандартизации и горнодобывающей промышленности (AIDMO), анализируются такие методы, как арабизация (التعريب), фонетический перенос (النقل الصوتي), лексическое заимствование (الاقتراض اللغوي) и фонетическая транслитерация (الترجمة الصوتية). Также на конкретных примерах объясняется адаптация в арабском языке таких дипломатических терминов, как “diplomacy”, “parliament”, “visa”, “attache”, “strategy”, “congress”. В результате исследования установлено, что арабская дипломатическая терминология в процессе принятия иностранных терминов адаптируется к внутренним фонетическим и морфологическим правилам арабского языка, за счет чего происходит обогащение терминологического фонда. Статья имеет важное научное значение для изучения процессов формирования неологизмов и дипломатических терминов в современном арабском языке.

Ключевые слова: *Арабский язык, дипломатические термины, фонетическое заимствование, неологизм, арабизация, лексическое заимствование, фонетическая транслитерация, международные отношения, терминология, глобализация, межъязыковые связи, дипломатия.*

PRINCIPLES OF THE ASSIMILATION OF PHONETICALLY BORROWED DIPLOMATIC TERMS IN THE ARABIC LANGUAGE

Shukhrat M. Mirziyatov,
Doctor of Philosophy (PhD) in Philology,
Associate Professor at Tashkent State University of Oriental Studies
ORCID: 0009-0007-9142-6400
e-mail: mii.prorektor@tsuos.uz

Abstract. This article analyzes the principles of phonetic borrowing of diplomatic terms into the Arabic language. The study highlights the role of interlingual relations, globalization, and international political relations in the formation of diplomatic terminology. The processes of phonetic, graphic, and grammatical adaptation of diplomatic terms that entered Arabic from English, French, Latin, Persian, and Turkish are examined on a scientific basis. Based on the classification developed by the Arab Industrial Development, Standardization and Mining Organization (AIDMO), the article analyzes such methods as Arabization (التعريب), phonetic transfer (النقل الصوتي), lexical borrowing (الاقتراض اللغوي), and phonetic transliteration (الترجمة الصوتية). Furthermore, the adaptation of diplomatic terms such as “diplomacy”, “parliament”, “visa”, “attache”, “strategy”, and “congress” into Arabic is explained through specific examples. As a result of the research, it was determined that Arabic diplomatic terminology adapts to the internal phonetic and morphological rules of the Arabic language during the process of adopting foreign terms, thereby enriching the terminological fund. The article possesses significant scientific importance for studying the processes of neologism formation and the development of diplomatic terms in modern Arabic.

Keywords: *Arabic language, diplomatic terms, phonetic borrowing, neologism, Arabization, lexical borrowing, phonetic transliteration, international relations, terminology, globalization, interlingual relations.*

KIRISH

Har bir tilning lug‘at boyligi jamiyat taraqqiyoti, siyosiy munosabatlar, iqtisodiy aloqalar va madaniy hamkorlik natijasida boyib boradi. Bu jihatdan, diplomatiya sohasi uzoq tarixga ega va ko‘pgina mamlakatni strategik nuqtai nazardan bir-biriga bog‘lab turuvchi tizim ham hisoblanadi. O‘z o‘rnida, bu obyektning terminologik fondi o‘zlashma atama yoki terminlarning ham hisobiga boyib borgan bo‘lishi tabiiy hol. Xususan, diplomatiya sohasiga oid terminlar turli tillar o‘rtasida faol almashinuv jarayonida shakllanadi. Bu soha terminlari davlatlar o‘rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va xalqaro munosabatlarni ifodalovchi maxsus leksik birliklar hisoblangani uchun ham ularning tarkibida katta qismi boshqa tillardan qabul qilingan o‘zlashmalarni ko‘p uchratish mumkinligi bilan ham ahamiyatlidir.

Tillararo so‘z almashinuvi qadimgi davrlardan boshlangan. So‘zlarning bir tildan boshqa tilga kirishi va singishi shunchaki oddiy jarayon emas, balki murakkab lingvistik va ijtimoiy-tarihiy sharoitlar bilan bog‘liq qonuniyatdir. Bu holatdan termin ham mustasno emas. Bunda, o‘zlashayotgan termin yoki affiks qaysi tilga qarashli ekanligidan qat’iy nazar o‘sha tilning talaffuz normasiga, so‘z yasalish sistemasining umumiy xarakteriga, uning “qonuniyat”lariga bo‘ysunadi [Lotman, 1982, p. 20].

Keyingi yillarda arab tili leksikasidagi neologizatsiya jarayoni tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida keng o‘rganilmoqda. Globallashuv, axborot texnologiyalari, xalqaro siyosiy va madaniy aloqalarning rivojlanishi natijasida arab tili leksikasi yangi so‘z va terminlar bilan boyib bormoqda. Ayniqsa, zamonaviy arab ommaviy axborot vositalari, diplomatiya, iqtisodiyot va texnologiya sohalarida neologizmlarning faol qo‘llanilishi tadqiqotchilar diqqatini jalb etmoqda. Bu orqali arab tilida yangi leksemalar yaratish, xorijiy tillardan terminlarni o‘zlashtirish va mavjud so‘zlarga yangi ma’nolar yuklash jarayoni yuzaga chiqmoqda.

Arab tilidagi neologizmlarning shakllanishi va ularning leksik-semantik xususiyatlari haqida bir qator olimlar tadqiqot ishlarini olib borgan. Asosan, Yevropa olimlari chuqur tahliliy materiallarni taqdim qilib bormoqdalar. K. Versteegh arab tili taraqqiyoti va zamonaviy leksik o‘zgarishlar haqida fikr bildirgan [Versteegh, 1997, p. 36]. U arab tilida yangi terminlarning paydo bo‘lishida ommaviy kommunikatsiya va globallashuv muhim omil ekanligini ta’kidlaydi.

Yana boshqa tadqiqotchilar esa arab tili morfologiyasi hamda yangi so‘z yasalishi jarayonlarini tahlil qilgan, zamonaviy arab tilida neologizmlarning shakllanishi, ayniqsa, texnologiya va diplomatiya sohalarida faol kechayotgani qayd etiladi [Badawi, 2004; Carter, 2004; Gully, 2004]. Ushbu ilmiy asarlar zamonaviy arab adabiy tilidagi yangi leksik birliklar va ularning funksional xususiyatlari, arab tiliga ingliz va fransuz tillaridan kirib kelgan neologizmlarning adaptatsiya jarayonlari, zamonaviy arab tilidagi neologizmlar, ijtimoiy-siyosiy va media terminologiyasiga oid misollar~~ni~~ tahlili bilan rivojlantirilgan.

Yangi so‘zlarning yasalish jarayoni va ularning til lug‘at tarkibidan o‘rin olishi va boshqa tillarga o‘zlashish masalalari yuzasidan olimlarning bildirgan fikrlari va ular amalga oshirgan ishlar diqqatga sazovor. Xususan, K. Versteegh boshqa tilga oid so‘zni, ya’ni o‘zlashmani o‘zlashtiruvchi tilga nisbatan “shaklsiz bo‘lak”, deb atagan va quyidagilarni qo‘shimcha qilgan: “XIX–XX asrlarda arab tili yangi siyosiy va texnik tushunchalarni ifodalash uchun sezilarli leksik moslashuv jarayonini boshdan kechirdi” [Versteegh, 1997, p. 227–228]. Zero, yangidan yangi terminlarning paydo bo‘layotgani va ishlatilishi ularni o‘zlashtirayotgan til nuqtai nazaridan neologizm, deya baholanadi. Bu haqda S. Badawi (1929–2014), M. Carter va A. Gully quyidagi fikrlarni keltirishgan: “Zamonaviy

yozma arab tili texnologiya, ommaviy axborot vositalari va xalqaro kommunikatsiya ta’sirida doimiy leksik kengayishni aks ettiradi” [Badawi et. al., 2004, p. 764–765]. Yana boshqa adabiyotda: “Yevropa tillaridan kirgan ko‘plab o‘zlashma so‘zlar zamonaviy arab tiliga ma’muriyat, diplomatiya va ilm-fan orqali kirib kelgan”, – deya qayd etiladi [Gully, 2004, p. 18].

O‘z-o‘zidan bugungi kunda globallashuv jarayonida ingliz tilidan boshqa tillarga, xususan, arab tiliga kirib kelayotgan diplomatik atamalar soni ortib borishi va ular xalqaro munosabatlar sohasida aniqlik va universallikni talab qilishi ko‘zga tashlanadi. Qolaversa, XX asrda ilmiy-texnika, tibbiyot va harbiy sohalarning rivojlanishi barcha tillarda o‘zlashmalarning ortishini ta’minladi.

Ilmiy-texnikaning taraqqiyoti yuzaga kelayotgan maxsus soha terminlarining tilga o‘zlashish va moslashish jarayonlarini ham sinchiklab o‘rganishni taqozo qiladi. Chunki o‘zlashayotgan termin qabul qiluvchi tilda fonetik, grafik va grammatik o‘zlashuv bosqichlarini bosib o‘tgan taqdirdagina singadi. O‘zlashmalarning xarakterli xususiyatlaridan biri shundaki, ular ma’lum tushunchaning shartli ifodasi sifatida qabul qilinadi. Ular o‘zlashtiruvchi til grammatikasi nuqtai nazaridan ma’noli qism (morfemalar)ga ajratilmaydi.

MANBALAR VA METODOLOGIYA

Ma’lumki, arab mamlakatlarida yuzaga kelgan akademiyalar, asosan, tildagi o‘zlashmalarga variant berish uchun tashkil etilgan bo‘lib, bu muddatda asosiy e’tiborni yangi arabiy terminlar yasashga qaratdi. Mazkur yo‘nalishda ta’lim muassasalarida, xususan Bayrutdagi Amerika universiteti va Misrdagi tibbiyot fakulteti kabi muassasalarda barcha fanlar, jumladan tibbiyot, muhandislik va qishloq xo‘jaligi kabi ilmiy yo‘nalishlardagi darslarni arab tilida o‘tkazish siyosat darajasiga ko‘tarilganidan keyin barcha o‘quv va ilmiy adabiyotlar arab tiliga tarjima qilingan. O‘z-o‘zidan arabiy qo‘llanmalar yaratilgan va ulardagi ilmiy terminlarning aksariyati o‘zlashma sifatida o‘zlashtirilgan.

Tadqiqotning manbaviy asosini Arab dunyosida til siyosatining katta markazi hisoblangan Arab Industrial Development, Standardization and Mining Organization (AIDMO – Arab sanoatni rivojlantirish, standartlashtirish va tog‘-kon sanoati tashkiloti) tashkilotining rasmiy hujjatlari tashkil etadi. Xususan, tashkilotning “an-niẓām ad-dākhilī lil-lajna al-‘arabiyya al-‘ulyā lit-taqyīs” (“Arab standartlashtirish oliy qo‘mitasining ichki nizomi”) nomli normativ hujjati asosiy manba bo‘lib xizmat qildi.

Metodologiya nuqtai nazaridan, ushbu Nizomda keltirilgan tasniflar va qoidalar tizimli ravishda tahlil qilindi va undagi prinsiplar arab diplomatik diskursidagi o‘zlashma terminlar misolida qiyosiy-lingvistik va deskriptiv metodlar yordamida tadqiq etildi. AIDMO Nizomida fonetik o‘zlashmalar va arablashtirish bo‘yicha quyidagi to‘rt tomonlama lingvistik tabaqalashtirish (metod) ko‘rsatilgan va biz tahlilimizda ushbu tasnifga tayandik:

1. التعريب at-ta‘rīb – arablashtirish;
2. النقل الصوتي an-naql aṣ-ṣawtī – fonetik ko‘chirish;
3. الاقتراض اللغوي al-iqtirāḍ al-lughawī – leksik o‘zlashtirish;
4. الترجمة الصوتية at-tarjama aṣ-ṣawtiyya – fonetik transliteratsiya.

MUHOKAMA

Diplomatiya va xalqaro munosabatlar sohasida arab tili juda boy terminologik tizimga ega. Ayniqsa, XX–XXI asrlarda xalqaro siyosiy munosabatlarning rivojlanishi natijasida arab tiliga ingliz, fransuz, fors, turk va lotin tillaridan koʻplab diplomatik terminlar oʻzlashgan. Bu terminlar arab tili fonetik, morfologik va grammatik qoidalariga moslashtirilgan holda qoʻllanadi. Taraqqiyot natijasida muayyan tilga oʻzlashayotgan har qanday soʻz (termin) yoki til elementlari yangi til muhitida uzoq muddatli moslashuv jarayonini boshidan oʻtkazadi. Zero, soʻz oʻzlashtirilayotgan til bilan oʻzlashtiruvchi tilning tovushlar sistemasi hamda grammatik qurilishi koʻp hollarda bir-biridan farq qiladi.

Bundan tashqari, oʻzlashtirilayotgan soʻz yoki termin har doim ham manba tilidagi ma'nosi bilan oʻzlashtirilavermaydi, oʻzlashtiriluvchi tilning fonetik va grammatik tizimiga moslashtiriladi. Bunda, eng avvalo, oʻzlashayotgan soʻz yoki terminning oʻzlashtiruvchi tilga mos kelmaydigan tovushlari tushib qoladi yoki almashadi. Almashinayotgan tovushlar bir-biriga oʻxshash yoki yaqin boʻlishi lozim.

Arab diplomatik terminologiyasida ham fonetik moslashuv jarayonidan oʻtgan terminlar yetarli. Sababi, birinchidan, arab tilidagi diplomatik terminlarining, asosan, oʻzlashmalardan tashkil topganligi, ikkinchidan, mazkur oʻzlashmalarning arab tili fonetik tizimi va talaffuz normasiga mos kelmasligi bilan izohlash mumkin.

Quyida arab diplomatik oʻzlashma terminlari AIDMO tashkiloti taqsimoti asosida tahlil qilinadi:

1. التعريب ta'rīb "arablashtirish". Bu boʻyicha AIDMOning Nizomida quyidagicha yozib qoʻyilgan:

تعتمد اللغة العربية على التعريب في إدخال المصطلحات الحديثة.

Ta'tamidu al-lugha al-'arabiyya 'alā at-ta'rīb fī idkhāl al-muṣṭalaḥāt al-ḥadītha. [AIDMO, 2020, p. 3].

"Arab tili zamonaviy terminlarni kiritishda arablashtirish usuliga tayanadi".

Arab tili diplomatik terminlari orasida bu turdagi oʻzlashmalar kam foizni tashkil qiladi. Sababi, arab tilining oʻz fonetik va grammatik qoidalari borki, oʻzlashmalarni hech qanday oʻzgarishsiz qabul qilishning iloji yoʻq. Buning ortidan juda oz foizda bu kabi terminlarni koʻrsatish mumkin, shunday boʻlsa ham ular xalqaro transkripsiya qoidasiga koʻra, arab tili fonetik ifodalash normalari bilan yoziladi. Arab tilida qaysi soha va qaysi tildan oʻzlashmasin, arab grafikasida ifodalanishi tabiiy. Ular asosan ingliz, fransuz va lotin tillaridan kirib kelgan boʻlib, arab tilida grafik moslashuv bosqichidan oʻtgan. Masalan, بروتوكول brūtūkūl (ing. "protocol') "protocol", سانكشن sānkshin (ing. "sanction") "sanksiya", مهمة دبلوماسية mihma diblūmāsiyya (ing. "diplomatic mission") "diplomatik missiya", بروتوكول دبلوماسي brūtūkūl diblūmāsī ("diplomatic protocol") 'diplomatik protocol", استراتيجية istirātījiyya (ing. "strategic") "strategiya", قنصل qunṣul (ing. "consul") "konsul" va boshqa koʻplab misollarni keltirish mumkin.

Arab tilida **p** tovushining mavjud emasligi sababli **b** harfi bilan almashtirish ishlari kuzatiladi. Masalan, ingliz tilidagi 'diplomacy' 'diplomatiya' termini دبلوماسية diblūmāsiyya, "parliament" termini uchun برلمان barlamān "parlament" ishlatiladi.

Masalan:

تواصل الأمم المتحدة التطور في دورها المحوري في الدبلوماسية من أجل السلام، مستخدمة أدوات متعددة للتفاوض والوساطة وتعزيز التعاون.

Wa tuwāṣilu al-umam al-muttaḥida at-taṭawwur fī dawrihā al-maḥwarī fī ad-diblūmāsiyya min ajli as-salām, mustakhdimatan adawāt muta‘addida li at-tafāwuḍ wa al-wisāṭa wa ta‘zīz at-ta‘āwun. [UN Document, 2021, p. 19].

“BMT tinchlik yo‘lidagi diplomatiya sohasida o‘zining markaziy rolini rivojlantirishda davom etmoqda, muzokara, vositachilik va hamkorlikni kuchaytirish uchun turli vositalardan foydalanmoqda”.

Yoki:

الدبلوماسية البرلمانية هي وسيلة لبناء العلاقات وتعزيز التعاون بين البرلمانات الوطنية.

Ad-diblūmāsiyya al-barlamāniyya hiya wasīla li-binā’ al-‘alāqāt wa ta‘zīz at-ta‘āwun bayna al-barlamānāt al-waṭaniyya. [Parliamentary Review, 2020, p. 37].

“Parlament diplomatiyasi milliy parlamentlar o‘rtasida munosabatlarni yo‘lga qo‘yish va hamkorlikni mustahkamlash vositasidir”.

2. النقل الصوتي an-naql aṣ-ṣawtī “fonetik ko‘chirish”. Nizomda xorijiy so‘z talaffuzini arab tovushlari orqali imkon qadar aniq ko‘chirish, deb aniq belgilab qo‘yilgan, asosan tovush saqlanishiga urg‘u beriladi [AIDMO, 2020, p. 3]. O‘zlashmalardagi **a** tovushining **o** (transkripsiyasi – ā)ga aylanishi. Misollarga diqqat qiling: ingliz tilidan o‘zlashma bo‘lgan “federal” arab tili diplomatik terminologiyasiga فدرالي fidrālī bo‘lib qabul qilingan. Bu yerda o‘zlashmadagi so‘z o‘rtasida bo‘lgan **a** tovushi **o** unlisiga aylanganining guvohi bo‘lamiz. Shu bilan birga grafik moslashuv jarayonini ham bosib o‘tgan.

Xuddi shunday ingliz tilidan kirgan “sanction” “sanksiya” termini arab diplomatik terminologiyasiga o‘tganda سانكشن sānkshin sifatida qo‘llanadi:

فرضت الدول الغربية سانكشنات اقتصادية جديدة على الدولة بسبب انتهاكها للقانون الدولي.

Faraḍat ad-duwal al-gharbiyya sānkshenāt iqtiṣādiyya jadīda ‘alā ad-dawla bisababi intihākihā lil-qānūn ad-duwalī. [Al-Jazeera News, 2022, p. 83].

“G‘arb davlatlari xalqaro huquqni buzgani sababli davlatga yangi iqtisodiy sankʦiyalar joriy qildi”.

Bu yerda سانكشنات sānkshānāt inglizcha ‘sanctions’ so‘zining arab tilidagi fonetik o‘zlashgan shakli hisoblanadi. Arab tili akademiyasi tomonidan سانكشن sānkshin o‘zlashma termini uchun عقوبات – ‘uqūbāt (“sankʦiyalar, jazo choralari”) varianti taklif etiladi. Bu tilda sinonimiya hodisasining kelib chiqishiga asos bo‘ladi va parallel ravishda qo‘llanadi:

فرض مجلس الأمن عقوبات على الدولة.

Faraḍa majlis al-amn ‘uqūbāt ‘alā ad-dawla. [UN Security Council, 2021, p. 103].

“Xavfsizlik Kengashi davlatga sankʦiyalar qo‘lladi”.

Yana bir misol: Butun dunyoda ko‘pgina hollarda o‘z shakli kabi ishlatiladigan xalqaro terminlar mavjud, masalan, “visa” “viza”. Ushbu termin arab tilida ikki joyda fonetik moslashuv jarayonini bosib o‘tgan: birinchidan, **v** tovushi arab tiliga o‘zlashayotgan o‘z o‘rnida **f** tovushiga aylangan, ikkinchidan so‘z oxiridagi **a** tovushi **ā** ga aylanib, yozuvda ham o‘z aksini topgan – فيزا fīzā shaklida:

يجب على المسافر الحصول على فيزا قبل دخول الدولة.

Yajibu ʻalā al-musāfir al-ḥuṣūl ʻalā fīzā qabla dukhūl ad-dawla. [Saudi MOFA, 2019, p. 231].

“Sayohatchi davlatga kirishdan oldin viza olishi kerak”.

Arab akademiyasi tomonidan ushbu “viza” termini uchun rasmiy tasdiqlangan تأشيرة ta’shīra termini taklif qilingan va rasmiy hujjatlarda ishlatiladi:

طلب تأشيرة دخول من ممثليات المملكة في الخارج.

Ṭalab ta’shīrat dukhūl min mumaththilīyāt al-mamlaka fī al-khārij. [Saudi MOFA Portal, 2020, p. 69].

“Qirollikning xorijdagi vakolatxonalaridan kirish vizasiga ariza berish”.

Yoki:

هي خدمة تمكن من الاستعلام عن تأشيرة صادرة من وزارة الخارجية.

Hiya khidma tumakkin min al-isti’lām ʻan ta’shīra ṣādira min wizārat al-khārijiyya. [Saudi E-Services, 2021, p. 78].

“Bu Tashqi ishlar vazirligi tomonidan berilgan viza haqida ma’lumot olish xizmati hisoblanadi”.

E’tiboringizni yana bir misolga qaratsak: arab diplomatik terminologiyasida fransuz tilidan kirgan “attaché” “attashe” (Diplomatik vakolatxonada muayyan soha bo‘yicha mas’ul xodim) uchun أتاشيه atāshīh shaklida o‘zlashma termin ishlatiladi. Bu yerda ham yuqoridagi tartib ishlatilganini ko‘rish mumkin, ya’ni so‘z o‘rtasiga tovush talaffuz normasi va grafik moslashuvga ko‘ra o‘zgarib, o‘zlashgan:

شارك الأتاشيه الثقافي في الاجتماع الدبلوماسي.

Shāraka al-atāshīh ath-thaqāfī fī al-ijtimāʻ ad-diblūmāsī. [Diplomatic Courier, 2022, p. 109].

“Madaniy attashe diplomatik yig‘ilishda ishtirok etdi”.

Mazkur misolda fonetik o‘zgargan o‘zlashma diplomatik termin ال – al aniqlik artiklini olib, grafik jihatdan yana boshqa shaklga kirib bormoqda. Yana bir misol:

استقبل السفير الأتاشيه العسكري في مقر السفارة.

Istaqbala as-safīr al-atāshīh al-ʻaskarī fī maqarri as-sifāra. [SPA News, 2023, p. 216].

“Elchi elchixona binosida harbiy attasheni qabul qildi”.

Arab tilining “Rabat akademiyasi” tomonidan ushbu diplomatik terminga ملحق mulḥaq varianti taklif qilingan bo‘lib, rasmiy yozishmalar va darajalarda ishlatiladi:

استقبل وزير الدفاع الملحق العسكري الفرنسي في السفارة.

Istaqbala wazīr ad-difāʻ al-mulḥaq al-ʻaskarī al-faransī fī as-sifāra. [Media Report, 2021].

“Mudofaa vaziri elchixonadagi Fransiya harbiy attashesini qabul qildi”.

Ushbu ملحق mulḥaq so‘zining ildizi ل ح ق (l-ḥ-q) bo‘lib, “qo‘shilmoq”, “birikmoq”, “ergashmoq” ma’nolarini anglatadi. Asl ma’nosi “biriktirilgan”, “ilova qilingan” degan ma’noni ifodalaydi. Yana fonetik shakldagi misol:

استقبل قائد القوات المشتركة الملحق العسكري بسفارة جمهورية فرنسا.

Istaqbala qā’id al-quwwāt al-mushtaraka al-mulḥaq al-ʻaskarī bisifārat jumhūriyyat faransā. [SPA, 2022, p. 56].

“Qo‘shma qo‘shinlar qo‘mondoni Fransiya Respublikasi elchixonasining harbiy attashesini qabul qildi”.

3. الاقتراض اللغوي al-iqtirāḍ al-lughawī – “leksik o‘zlashtirish”. Nizomda leksik o‘zlashtirish masalasining alohida ajratilganligi va unda shunday jumlalar keltirilgan:

الاقتراض اللغوي ظاهرة شائعة في المصطلحات الدبلوماسية.

Al-iqtirāḍ al-lughawī ẓāhira shā’i‘a fī al-muṣṭalaḥāt ad-diblūmāsiyya. [AIDMO, 2020, p. 3].

“Leksik o‘zlashtirish diplomatik terminlarda keng tarqalgan hodisadir”.

Ayni shu tartib uchun quyidagi misolni keltirish mumkin: Ingliz tilidagi “strategy” “strategiya”, “strategik reja” termini uchun arab diplomatiya terminologiyasida o‘zlashma bo‘lgan استراتيجية istirātījiyya fonetik qo‘shimcha qo‘shilishi natijasida o‘zlashgan deb baholash mumkin. Bu yerda ikki

undoshdan oldin ا i orttirilgan bo‘lib, g‘arb tillariga xos bo‘lgan ikki undosh ketma-ket kelgan o‘zlashmalar orasiga yoki dastlabki undoshdan oldin bir unli tovush orttirilishi leksik birlik shakllantirilayotganda amal qiladi. Unga quyidagi misolni keltirish mumkin:

وضعت الدولة استراتيجية جديدة للتعاون الدولي

Waḍa‘at ad-dawla istirātījiyya jadīda lil-ta‘āwun ad-duwalī. [UNDP Portal, 2022, p. 97].

“Davlat xalqaro hamkorlik uchun yangi strategiya ishlab chiqdi”.

Yana bir misolni keltirish o‘rinli bo‘ladi: O‘zlashmalardagi **g** tovushining **ġ** [g‘oyn] (transkripsiyasi – gh)ga aylanishi. Xalqaro siyosiy terminlardan biri hisoblangan ‘congress’ ‘kongress’ o‘z o‘rnida arab tili diplomatik terminlari qatoriga كونغرس kūnghris shaklida o‘zlashgan. Bunda **g** tovushining arab tilida mavjud emasligi inobatga olinib, **ġ** (gh)ga almashtirilgan va bu holat yozuvda ham ifodalangan. Masalan:

ألقى الرئيس الأمريكي كلمة أمام الكونغرس.

Alqā ar-ra’īs al-amrīkī kalima amāma al-kūngrīs. [International News, 2018, p. 157].

“Amerika prezidenti Kongress oldida nutq so‘zladi”.

Arab tili Rabat akademiyasi tomonidan bu terminning rasmiylashtirilgan dubleti sifatida quyidagi birikma termini berilgan va eng asosiysi, taklif qilingan variantlar ham OAVdagi materiallarda ularni qo‘llab turadi: مجلس تشريعي majlis tashrī‘ī “qonunchilik kengashi” varianti:

أقرّ المجلس التشريعي مشروع القانون بعد مناقشات مطولة.

Aqarra al-majlis at-tashrī‘ī mashrū‘ al-qānūn ba‘da munāqashāt muṭawwala. [Legal Gazette, 2019, p. 72].

“Qonunchilik kengashi uzoq muhokamalardan so‘ng qonun loyihasini tasdiqladi”.

4. الترجمة الصوتية at-tarjama aṣ-ṣawtiyya ‘fonetik transliteratsiya’. Nizomda bu masala alohida ko‘rsatilgan va quyidagi tartib bilan aks etgan [AIDMO, 2020, p. 3]:

تُستخدم الترجمة الصوتية في أسماء المؤ سسات والمنظمات الدولية.

Tustakhdamu at-tarjama aṣ-ṣawtiyya fī asmā’ al-mu’assasāt wa al-munaẓẓamāt ad-duwaliyya.

“Fonetik transliteratsiya xalqaro tashkilotlar va muassasalar nomlarida qo‘llanadi”.

Unga ko‘ra, xorijiy so‘zning ma’nosini tarjima qilmasdan, talaffuzini arab yozuvida berish va grafik hamda fonetik moslashtirish lozimligi belgilab qo‘yilgan. Misol sifatida quyidagilar keltiriladi:

- UNESCO → يونيسكو → yūniskū
- UNICEF →يونيسيف → yūnisīf
- Intelsat → انتلسات → intilsāt

XULOSA

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqqan holda xulosa shu hisoblanadiki, arab diplomatik terminlari o‘zining e’lon qilgan fonetik jihatdan o‘zlashtirilgan terminlari hisobiga ham o‘zining terminologik fondini boyitib borgan. Tadqiqot natijasida xorijiy tillardan kirib kelayotgan xalqaro diplomatik terminlar AIDMO (Arab sanoatini rivojlantirish, standartlashtirish va tog‘-kon sanoati tashkiloti) Nizomida ko‘rsatilgan to‘rtta asosiy prinsip (arablashtirish, fonetik ko‘chirish, leksik o‘zlashtirish va fonetik transliteratsiya) asosida arab tilining ichki fonetik qonuniyatlariga va talaffuz me’yorlariga moslashtirilishi ilmiy jihatdan asoslandi.

Tildagi parallel qo‘llanilayotgan o‘zlashma terminlar va mahalliy akademiyalar tomonidan taklif etilgan arabcha muqobillar (masalan, *sānkshin / ‘uqūbāt*, *atāshīh / mulḥaq*) diplomatik diskursda sinonimiya hodisasini boyitishga xizmat qilishi aniqlandi. Mazkur tadqiqot istiqbollari zamonaviy arab tilidagi neologizmlarni hamda xalqaro tashkilotlar terminologiyasining grafik-fonetik adaptatsiyasini yanada kengroq ko‘lamda o‘rganishga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Al-Lajnah al-‘Arabiyyah al-‘Ulyā lil-Taqyīs. (2020). Al-niẓām al-dākhilī lil-lajnah al-‘Arabiyyah al-‘ulyā lil-taqyīs [Internal regulations of the Arab Higher Committee for Standardization]. Markaz al-Muwāṣafāt wa al-Maqāyīs.
2. ‘Allūb, ‘A. (2011). Mu‘jam al-muṣṭalaḥāt as-siyāsiyya [Dictionary of political terms]. Dar al-Fikr.
3. Ar-Rifā‘ī, A. (2012). Mu‘jam al-muṣṭalaḥāt ad-diblūmāsiyya wa as-siyāsiyya [Dictionary of diplomatic and political terms]. Al-Maktaba al-Asriyya.
4. Badawi, E.-S. (2004). Modern written Arabic: A comprehensive grammar. Routledge.
5. Borrowing in Arabic Diplomatic Discourse: A Corpus-Based Study. (2022). *ScienceDirect Journal*, 42, 115–124. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S187704282200315X
6. Brustad, K., Al-Batal, M., & Al-Tonsi, A. (2011). Al-Kitaab fii ta'allum al-'Arabiyya. Georgetown University Press.
7. Crystal, D. (2010). The Cambridge encyclopedia of language. Cambridge University Press.
8. Dictionary of Political Terms. (2020). Global Academic Press.
9. Foneticheskaya i morfologicheskaya adaptatsiya zaimstvovaniy v arabskom literaturnom yazike. (2021). E-Library Portal. https://elibrary.ru/item.asp?id=47312569 [Phonetic and morphological adaptation of borrowed words in the Arabic literary language. (2021). E-Library Portal. (in Russian)].
10. Holes, C. (2004). Modern Arabic: Structures, functions and varieties. Georgetown University Press.

11. Mirzakhmedova, K., Nishanbaeva, A., Nuriddinov, N., & Djafarov, B. (2021). The terms formatted with Arabic borrowed words in the Persian language. Innovatsionnye podkhody v sovremennoy nauke, 1(1), 201–206. https://inlibrary.uz/index.php/approaches_to_modern_science/issue/view/153#google_vignette
12. Mirzaxmedova, X.V. (2016). Penetration of new terms into the Persian language. Paradigmata poznani, (4), 110–113. https://www.supportscience.uz/index.php/ojp/article/download/1077/968/2117
13. O‘zbek terminologiyasida leksik variantlar. (1986). Fan. [Lexical variants in Uzbek terminology. (1986). Fan. (in Uzbek)].
14. Rikhsieva, G., Khalmurzaeva, N., Mirzakhmedova, K., Omonov, Q., Nasirova, S., & Khashimova, S. (2024). Interactive method of teaching of passive voice in Japanese language in Uzbekistan. Journal of Lifestyle and SDGs Review, 5(1), e04715. https://sdgsreview.org/LifestyleJournal/article/view/4715/2365
15. Stanovleniye i razvitiye arabskoy obshestvenno-politicheskoy i diplomaticheskoy terminologii. (2019). *Cyberleninka Journal.* https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-i-razvitie-arabskoy-obschestvenno-politicheskoy-i-diplomaticheskoy-terminologii [Formation and development of Arabic socio-political and diplomatic terminology. (2019). *Cyberleninka Journal.* (in Russian)].
16. Versteegh, K. (2014). The Arabic language (2nd ed.). Edinburgh University Press.